

Demeter Gábor

A MODERNIZÁCIÓTÓL A KOLONIZÁCIÓS TÖREKVÉSEKIG

Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról (a 19. századtól az annexiós krízisig)

A dolgozat a balkáni behatolás ideológiájával, annak változásával, gazdasági elképzeléseivel, eszköztárával és intézményesülésével foglalkozik – magyar szemszögből.¹ Vizsgálódásunk során a Monarchia döntéshozatalára tényleges befolyással bíró politikai szereplők mellett igyekeztünk olyan személyeket is megszólaltatni, akik nem a dualista nagypolitika szemüvegén keresztül látták a világot, s ütköztetni a behatolás ellenzőinek véleményét annak támogatóival. Ez – az osztrák politikai körök kihagyása miatt – aszimmetriát eredményez a viszonyok elemzésében. E szó egyébként is kulcsfogalma a tanulmánynak: aszimmetrikus viszony jellemzi² a balkáni magyar kapcsolatokat (noha magyar oldalról páran elvi szinten kívánalomként fogalmazták meg az egyenlőségre való törekvést a gazdasági kapcsolatban – akár a „legimperialistábbak” is,³ – kulturális szempontból az egyenlőséget nem deklarálták),⁴ de aszimmetria figyelhető meg az elképzelések és a tényleges gazdasági eredmények között is. Aszimmetrikus a magyar és osztrák fél gazdasági potenciálja (a térségben érdekeltté váló és a hazai gazdaságpolitikai koncepciót is befolyásoló németekről nem is beszélve). A magyar behatolás szószólóinak műveiből inkább egy vágykép, mint a realitás

¹ A Balkánra vonatkozó nézetek fejlődéséről szóló korábbi munkák közül a szociológia szemszögéből (a földrajzi gondolat kritikájaként) lásd *Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* Bp. 2005. A földrajz nézőpontjából (természetföldrajz és geopolitika oldaláról egyaránt) lásd *Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra.* Pécs 2003. Továbbá vizsgálták a Balkán-kutatások intézményesülését lásd *Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai.* Aetas 15. (2000) 1–2. sz. 220–248., a Balkán-koncepciók ideológiai hátterét pedig *Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban.* Regio 18. (2007) 2. sz. 47–78.

² Aktuális párhuzamként kínálkozik az EU-n belüli „aszimmetrikus interdependencia” – értsd nem egyenlőségen alapuló, de kölcsönös egymásrautaltság – fogalma, mely szintén egy centrum és egy periféria kapcsolatát világítja meg 100 évvel később.

³ Például Havass Rezső (1852–1927), a Magyar Földrajzi Társaság egyik vezetője.

⁴ Gondoljunk a korban – és az itt vizsgált körökben – szocializálódott Klebelsberg Kuno által propagált kultúrfőlény-elméletre, melynek gyökerei a kor nacionáldarwinista és liberális elképzeléseire mennek vissza.

rajzolódik ki. Az egyetlen kivétel ez alól a kulturális hatás,⁵ melynek számos nyoma maradt meg az albán, a szerb és bosnyák történetírásban⁶ (bogumil-kérdés, Szkander bég mítosza, az albán és a bosnyák nemzet megteremtése), melyek maradandó – de politikai, s nem gazdasági – következményekkel bírnak.

Noha a gazdasági elképzelések realizálására és koherenciájára természetesen igyekeznünk reflektálni, a tanulmánynak nem célja a ténylegesen folytatott gazdaságpolitika számszaki értékelése-elemzése, sokkal inkább az alternatívák, vitatott kérdések, illetve a balkáni terjeszkedés igénye mögött meghúzódó gondolatkör feltárása. (Az expanziós gondolat szorosan kapcsolódik a magyar nemzetfelfogás – és nemzeti kisebbségek szerepéhez való attitűd – változásaihoz, de a szociál- és nacionáldarwinizmus teret nyerő ideológiája mellett⁷ a herderi jóslat cáfolatának igyekezetéhez is). A balkáni behatolással foglalkozó irodalomból elsősorban a 19. század végétől meghatározó szerepet játszó Keleti Kereskedelmi Akadémia, Magyar Közgazdasági Társaság és a holdudvarához köthető gazdasági gondolat, valamint a századforduló után a geopolitikai elméletek által dominált földrajzi szemlélet összehasonlítására fókuszálunk, emellett a korban oppozícióban lévő csoportok kérdésről alkotott véleményét is vizsgáljuk.⁸ A mögöttes ideológiákat Kállay alapvetéséhez (illetve annak különböző kortárs interpretációihoz) viszonyítva tárgyaljuk,⁹ ugyanígy a Balkánra vonatkozó koncepciókat is a Boszniára vonatkozó (kipróbált) elképzelésekkel összehasonlítva vizsgáljuk. A referenciapontok kijelölését már csak azért is szükségesnek tartjuk, mert a kor véleményei szélsőségesek voltak a Balkánnal kapcsolatban. Ahhoz képest, hogy a meghatározó eszmei-politikai irányvonal milyen nagy reményeket fűzött a Balkánhoz, ellenpontként ugyanúgy felűnik A. M. Gorcsakov orosz külügyminiszter realizássá váló jóslata: „Ausztria sírja a Balkán lesz”.¹⁰

⁵ Ezen itt elsősorban kifelé irányuló, a határokon túl nyúló hatásokat értünk (tehát nem az orientalizmus, albanológia és szlavisztika hazai felvirágzását, mely szintén ennek a kornak és koncepciónak az eredménye).

⁶ Ezalatt nem oppozíciót, hanem a nemzeti történelem részévé vált, toposszá merevedett, internalizált elemeket értünk.

⁷ *Vasas Géza*: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában I–II. Magyar Szemle 10. (2001) 1–2. sz. 99–128. és 5–6. sz. 91–128.

⁸ Pl. a Huszadik Század hasábjain megjelenő véleményeken keresztül.

⁹ Halász Imre (a miniszterelnökség sajtóreferense, illetve a Kelet Népe egyik szerkesztője) szerint Kállay koncepciója időben is változott, Dán Károly szerint pedig az utókor, legitimálandó saját koncepcióját, gyakran nyúlt vissza Kállayig, politikájának újfajta értelmezést adva. *Halász Imre*: Egy letűnt nemzetedék. Sennyey és Kállay. Nyugat 5. (1912) 2. sz. 150–169. Lásd még *Ress Imre*: A magyar Balkánpolitika módosulásának indítékai az 1870-es évek elején. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Bp. 2004. 193–212.

¹⁰ Az ellenzéki Szemere Miklós Cél című lapban megjelent írását idézi a Magyar Folyóiratok Szemléje. Katolikus Szemle 27. (1913) 1. sz. 104. A megnyilatkozás magyar értelmezése nem egységes, s ez

A politikai koncepciók bemutatása-értelmezése során a korabeli diskurzusra támaszkodtunk, mely felölelte mind a kolonializmus, imperializmus és gyarmatosítás kifejezést (mégpedig mind a balkáni behatolás szószólói, mind a kritikus ellenzék részéről). Ezek tehát nem utólagos történelmi interpretáció során alkalmazott minősítő fogalmak, másrészt nem is ekvivalensek, s a kor szóhasználatában sem azt jelentik, mint ma.¹¹

Előzmények: a birodalmi együttműködés előtt

A Balkánra vonatkozó magyar nézetek időbeli fejlődését három nagyobb szakaszra osztjuk. Az első, 1870-es évek előtti korszakban a magyar gazdasági elképzelések csupán az Oszmán Birodalom gazdasági állapotára, versenyképességére vonatkozó kritikákban merülnek ki, illetve a térségnek a megváltozó világgazdasági térben betöltött szerepének vizsgálatára szorítkoznak, a magyar gazdaságfejlődés útjai számára analógiát nyújtva, vagy éppen kerülendő ellenpontként szolgálva (ez utóbbit veszi majd át a kritikai földrajz irányzata).

Noha a keleti irányú gazdasági behatolás első előfutárainak a 20. század turanistái,¹² de már a nagy keleti válság idején a „keleti nyitást”¹³ gazdasági szempontból megideologizáló,¹⁴ a *Kelet Népe* lap köréhez¹⁵ tartozó György Endre közgazdász is Berzeviczy Gergelyt (a keleti kereskedelem ötlete) és Széchenyi Istvánt (Al-Duna szabályozás)¹⁶ tartották, valójában a Török Birodalom állapotának és gazdasági lehetőségeinek jobb megismerését az 1849-es migrációs hullám tette lehetővé. Az első Oszmán Birodalomról szóló magyar nyelvű

legalább ennyire szimptomatikus: az optimista álláspont szerint Magyarország nem fog elbukni, hanem éppen hogy átveszi Ausztria szerepét a térségben. Lásd *Beksics Gusztáv: Új korszak és politikai programja*. Bp. 1889. 12.

¹¹ A szakirodalom vitatja, hogy a Monarchia által folytatott balkáni politika tekinthető-e imperialistának, illetve nyugati értelemben vett koloniálisnak (colonial policy), gyarmatosítóknak. A szó klasszikus értelmében telepítéspolitikát jelent (Siedlungskolonisation), mely a Monarchiában nem volt áttörő jelentőségű. De ne feledjük, a brit imperialista politika sem egységes: míg Afrikában a gyarmatosítás valódi térfoglalással és telepítéssel járt, a Török Birodalommal szemben alkalmazott eljárások a gazdasági alávetést célozták, s a magyar források is ilyen értelemben beszélnek magyar imperializmusról (e fogalomnál elkülönítve a gazdasági behatolást a területi expanziótól). Ilyen szempontból valóban van magyar (és osztrák–magyar) imperializmus, s a gyarmatosítás kifejezést is használják (igaz zömmel az ellenzék).

¹² *Sassi Nagy Lajos: A Magyar–Török–Balkán gazdasági összekötetés*. Bp. 1909. 3.

¹³ A kifejezés használata szándékos, aktuálpolitikai áthallásai ellenére.

¹⁴ A politikai indoktrinációt Kállay Béni végezte el. A tanulmányban összevetjük a két elképzelést, illetve az 1877-es gazdasági koncepciót a későbbi programokkal (a szintén közgazdász Szegh Dezső 1908-as programjával).

¹⁵ Már a névválasztás sem véletlenül idézi fel Széchenyi alakját. Ekkor Kállay Béni és a konzervatív turkofil földrajzos, Erődi-Harrach Béla is e laphoz köthető.

¹⁶ És részben Kossuth „tengerre magyar” felkiáltásával.

leírás szerzője Lassu István (1829), noha számszaki adatokkal említi a Török Birodalom fő terményeit, a gazdaság értékelését mellőzi. Fényes Elek 1854-es munkája már részletgazdagabb: a legtermékenyebb országnak tekinti a birodalmat, melyet azonban nem kellőképpen művelnek, ezért az export nem múlja felül az importot, noha erre reális esély lenne megfelelő gazdaságfejlesztés esetén.¹⁷ Magáról a Birodalom túlélési lehetőségeiről egyébként sem Fényes, sem Széchenyi (1818) nem nyilatkozott túl pozitívan.¹⁸

Az érdeklődés megélnkülését bizonyítja, hogy 1858-ban Korizmic László agrárszakemberként tartózkodott Konstantinápolyban hivatalos kiküldetésen. Útja hivatalosan a londoni magyar bor Konstantinápolyon keresztül történő exportjának költségeit vetette össze a trieszti és hamburgi iránnyal (megállapítása szerint a hamburgi út a legolcsóbb), valójában azonban az al-dunai hajózás fejlesztésének akadályait vette számba, amely miatt a balkáni szárazföld nem lehet a gazdaság célterülete.¹⁹ Mint azt 1860-as akadémiai székfoglalójában kifejtette, a Balkán gazdasági elmaradottságának²⁰ „okai leginkább a következőkben kereshetők: a természetbeni dézsmában, s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában, a csinált jó utak hiányzásában, a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában,²¹ a gazdasági okszerű ismeretek nemlétében, s, végül a [képzett] munkáskezek nagy szűkében”.²² Korizmic a kapitulációk szerepére alig tér ki, noha Berinkey Dénes (a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, később miniszterelnök) szerint (50 év távlatából) ezek a török gazdaság versenyképességét rontották, hiszen a külföldiek adót nem fizettek, szemben az oszmán honosságúakkal, s a tartományok közötti vám alól is mentesek voltak.²³

Korizmicshoz hasonlóan összegzi tapasztalatait a Vámbéry hatására a balkáni vasútépítéseknel nyelvtanulás céljából dolgozó, a későbbiekben a törökbarát

¹⁷ *Fényes Elek*: A Török Birodalom leírása, történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest 1854. 306. Miként Széchenyi 1818-ban, ő sem tartja reálisnak és szükségesnek sem a birodalom industrializációját.

¹⁸ Noha a birodalom léte vagy felosztása gazdasági szempontból (a Nyugatnak kedvezményeket nyújtó kapitulációk miatt) nem indifferens. Széchenyi István keleti utazása (1818–1819). Bp. 1999. 44. (1818. szeptember).

¹⁹ *Korizmic László*: Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett utjának eredményeiről... a Magyar Gazdasági Egyesület 1858. évi nov. 17-ki közgyűlésén. Budapesti Szemle 4. kötet (1858) 14. sz. 427–449.

²⁰ *Korizmic László*: Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közlönye. 1. kötet (1860) 2. sz. 200–201.

²¹ Ekkor még nem voltak láthatók az 1858-as földreform pozitív hatásai. Strausz még közel 50 évvel a földreform után is így ír: „nagy kárára van a mezőgazdaságnak a birtokviszonyok komplikáltsága is”. *Strausz Adolf*: Törökország. Ázsiai rész. Bp. 1905. 6.

²² *Korizmic L.*: Törökország i. m. 201.

²³ *Berinkey Dénes*: A Török Birodalom jogi állapotai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp. 1916. 210.

irányzat és a geográfia meghatározó egyéniségévé váló Erődi-Harrach Béla az 1860-as évek végén. „Ami Törökország nemzetgazdaságát illeti, az nagyon kezdetleges állapotban van. A kapitulációk felbontására, melyek Törökországot mindenben az európai hatalmakhoz lekötik és zsidbadásban tartják, már több ízben tettek kísérletet a török-államférfiak. [...] Az ily állapot idézte elő, hogy a máshonnan kiűzött csavargók, naplopók Törökországban mindig biztos menhelyre találnak.²⁴ Itt bátran üzletet nyithat kiki, anélkül, hogy engedélyre volna szüksége; adót az idegen nem fizet. [...] Ha a föld népe természet is gabonát, utak hiánya miatt nem képes terményét piacra szállítani, s így a kereskedés fennakad. [...] A török amilyen hasznavehetetlen földműves, oly rossz kereskedő és üzletember. A török mindannak, mi sok utánjárásba, sok fejtörésbe kerül, nem barátja.”²⁵

„Gazdasági” megtelepedéssel már az 1849-es emigránsok is kísérleteztek, de Veress beszámolóí alapján hasonló kép rajzolódik ki előttünk, mint amit Korizmics majd Kállay Béni vidini útja során (1868) kiemel. „Munkás kezek hiánya, s az egész Törökországon átokként fekvő dologkerülés miatt a legkiterjedtebb uradalmak is igen keveset jövedelmeznek. [...] Nincs Európában ország, melynek jobb földje, kedvezőbb éghajlata volna;²⁶ de az emberek nem dolgoznak, s a természet minden kedvezményei dacára [...] önelégedetten kolduskodnak. [...] Abban tévedtünk mindnyájan, hogy a sok jó földet pusztán heverni látva, fő erőnket a földművelésre fordítottuk; pedig [...] minden pénzünkön birkát és marhát venni, mely itt télen-nyáron legel és csekély kiadás mellett állandóan szaporodik, s nem nagy, de biztos jövedelmet hajt.”²⁷ Kifejezetten problémásnak látta az adóberleti rendszert, mely miatt az adó nem 10%, hanem 20%.²⁸

De ugyanezeket nyilatkozta a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, Szende Gyula is 1916-ban az eltelt 50 év ellenére: „a mezőgazdaság helyzete ma – lényegesen javult körülmények ellenére is – szájalmasnak mondható. Ennek oka a mezőgazdaság túlságos anyagi megterheltségében [értsd: adókban], a munkáshiányban

²⁴ Széchenyi a térséget ugyancsak Európa „szemétkerakóhelyének” minősítette, ezért nem is szorgalmazta a behatolást. Széchenyi István keleti utazása i. m. 106. (1818. nov. 29.)

²⁵ *Erődi Béla*: Török mozaik. Bp. É. n. (Terebess Ázsia E-Tár, <http://terebeess.hu/keletkultinfo/erodi.html>, letöltés 2018. jan. 25.)

²⁶ Egyetért Fényes Elek (lásd A Török Birodalom i. m. 306.) és 1912-ben Szegh Dezső is. „A török birodalom a kifejezett agrárius államok sorába tartozik, s ha e mellett mezőgazdasági kulturája meglehetősen kezdetleges fokon áll, érthető, hogy ipari viszonyairól még ennyi jó sem mondható.” *Szegh Dezső*: Európai-Törökország ipari viszonyai. *Közgazdasági Szemle* 36. (1912) 239–252.

²⁷ *Veress Sándor*: A magyar emigráció a Keleten I–II. Bp. 1878.

²⁸ Uo. Az adóberlérsről ugyanígy ír Korizmics László (lásd Törökország földbirtoki i. m. 201–202.) és Kállay Béni is. Lásd *Kállay Béni*: A szerb felkelés története II. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában) Bp. 1909. 255.

és a rossz közlekedési viszonyokban keresendő”.²⁹ Nem meglepő, hogy a Balkánra (majd Kis-Ázsiára) irányuló magyar (és osztrák) törekvésekben is visszatérő momentum az utóbbi két probléma megoldási kísérlete.

A passzív viszonyt, mely a Balkánban csupán típuspéldát lát (akár gazdasági, akár nemzetiségi szempontból), 1878 után egyre inkább egy aktívabb szemlélet váltja fel, melyben az önérdek is nagyobb teret nyer. Az Oszmán Birodalom bomlásával és a Magyarországon kibontakozó ipari forradalommal párhuzamosan – először még a birodalom fenntartásának-modernizációjának ürügyén – megnőtt az igény a szerepvállalásra,³⁰ melyet az 1890-es évek második felétől már egyre nyíltabban a magyar gazdaságpolitikai érdekek képviselése váltott fel, s az oszmán modernizáció támogatása és a születő államok felemelésének hangzatos jelszava egyaránt háttérbe szorult. A magyar gazdaság azonban – bővülése ellenére – nemcsak nyersanyag-, de tökehiányban is szenvedett (miközben a belpiacot sem szolgálta ki), ami kedvezőtlenül hatott balkáni térfoglalására, miközben riválisként nemcsak a születő kisállamok és a nagyhatalmak léptek fel, de a Monarchia ciszlajtán részeinek gazdasági törekvéseivel is meg kellett küzdeni. A fokozatos politikai kiszorulással párhuzamosan az 1903 utáni kudarcok hatásaként a területi expanzionizmus igenlésének kolonizációs tervekig fokozódó stációja következett.

A helyzet változásának egyik első jele a már Kállay belgrádi naplójában is említett – s újra visszatérő – vasútkezelési koncepció.³¹ A Türr István által 1868-ban vázolt tervezet egyfelől egy Eszék–Szlavonszki Brod–Spalato–Zára vasútvonal megépítését javasolta az adriai kereskedelmi kijutás elősegítése érdekében (a koncepció rávilágít, hogy a Balkán még csak a Nyugat felé vezető „terep”, de nem kereskedelmi célterület), másfelől egy (az előbbinél jóval fantasztikusabb) Duna–Adriacsatorna megépítését irányozta elő a magyar gazdaság fejlesztése érdekében. (A magyar gazdaságpolitikai célok számára kulcsfontosságú bosnyák Adria-vasút 1914-re realizálódott is.)³² A Balkán felé fordulás ösztönzői között egyértelműnek tűnik tehát a belső gazdasági igény növekedése, de emellett további tényezők is ebbe az irányba hatottak.³³

²⁹ *Szende Gyula*: Törökország gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország i. m. 137. A következő oldalon említi a népesedéspolitikát és a migrációt is.

³⁰ Hajdú Zoltán ezt a Kállay Bénihez köthető szakaszt már imperialista szakaszként tekinti (lásd *Az intézményes Balkán-kutatás* i. m. 6–7.).

³¹ *Andrija Radenić*: Dnevnik Benjamina Kalaja, 1868–1875. Beograd–Novi Sad 1976. 174. jegyz. Eredeti: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) R 211. Türr István hagyatéka 13 IV – Türr értekezéseinek kéziratai, 2461.

³² *Sándorffy Miklós*: Bosznia-Hercegovina vasúthálózata és új vasútépítő tervezete. Magyar Katonai Közlöny 7. (1914) 2. sz. 152–156.

³³ Önmagában a gazdasági érdek nem mindig igényli a tényleges területi expanziót.

A Balkán felé megnyilvánuló érdeklődés növekedéséhez két körülményt kell mérlegelnünk: az egyik az ipari forradalom magyarországi hatása, melyet György Endre fejt ki részletesen, a másik a már 1878 előtt megváltozó politikai közeg, melyben a magyar politikai elit önpozicionálása is szerepet játszik – éppen potenciális balkáni szövetségesek révén.

A magyar politikai elit számára 1850–67 között a legfontosabb a „nemzet” önrendelkezési képességének (és területi integritásának) visszanyerése volt, s ebben szerepet kapott a Balkán is. Kemény Zsigmond (1851-ben) e politikai cél megvalósítása érdekében a birodalmi érdekre hivatkozik:³⁴ ugyanis csak a magyarságon keresztül nyílik lehetőség a Kelet felé való közvetítésre, ahol Ausztria lábát megvetni csak úgy tudja, ha a „germánizmus és szlávizmus” nem kerül összeütközésbe egymással.³⁵ A koncepció szerint a németeket a szlávok hódítóként kezelnék, míg a magyarság maga is hibrid kultúrájú lévén a kulturális transzfer elősegítője lehet.³⁶ A behatolás alapfeltétele, hogy a polgárosodás „oly elem által hasson átalakítólag a Keletre, mely hódításait féltékenység felköltése nélkül gyakorolja”.³⁷ Az a gondolat, hogy Ausztriának Keleten van csak „jövője”, Friedrich Listtől származik (kompenzációként a kisméret egység koncepciójának előtérbe kerülése miatt),³⁸ de az 1866-os vereség igen csak aktuálisá tette.

A keleti irányú birodalmi politikának (Kemény minden érve ellenére) azonban lett volna „nem magyar” útja is: a Josip Juraj Strossmayer képviselte ausztrójugoszlávizmus Ausztria gyámsága alatt kívánta egyesíteni a délszláv területeket – nemcsak a Habsburg Monarchián belülieket, hanem beleértve a Török Birodalom integráns részének tekintett Boszniát is.³⁹ A magyar liberálisoknak Horvátország és a Szerb Vajdaság esetleges egyesítésének horvát oldalról

³⁴ *Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után.* Bp. 1908. 374. Idézi *Dán K.:* Kállay Béni i. m. 223.

³⁵ *Dán K.:* Kállay Béni i. m. 223. Ez az elem az 1910-es évek földrajzi szemléletű retorikájában is alaptézis volt.

³⁶ *Vasas Géza: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig.* Kállay Béni politikusi pályáíve 1875 és 1883 között. Valóság 41. (1998) 8. sz. 71.

³⁷ És éppen ez az, amit a halála előtti éveiben Kállay már hiányol. Lásd *Kemény Zs.:* *Még egy szó i. m.* 327–328. Idézi *Dán K.:* Kállay Béni i. m. 223.

³⁸ II. Józsefnek is volt hasonló koncepciója, lásd Nagy Katalin „görög tervét”. *Trandafir G. Djuvara:* *Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913).* Paris 1914. 279–306.

³⁹ Bár a szerb politikai vezetés erre nem sok esélyt látott. Lásd *Ress Imre:* *A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867).* In: *Uő:* *Kapcsolatok és keresztutak i. m.* 189. Lásd még a korszakra *Katus László:* *A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdéstről 1849–1867 között.* In: *Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok történetéből.* Bp. 1987. 147–185. A dualista átalakulás körüli ausztrósláv területi expanzió maximalizmusát Hoitsy Pál, immár mint magyar (!) imperialista vágyat veszi elő 1902-ben, s utána tézisént a háború végéig számtalanszor újrakérődző földrajzosok tévesen Andrássy és Kállay imperialista örökségként legitimálták.

megfogalmazódó gondolata egyáltalán nem volt szimpatikus, hiszen az ország integritásának visszaállítását kérdőjelezte meg.⁴⁰ Mivel ez összeütközést jelentett a szintén politikai kurzusváltáson áteső Szerb Fejedelemség érdekeivel, mely a délszlávok egyesítését saját vezetésével, független államként kívánta megtenni (Garašanin és a kudarcba fulladt 1867-es első Balkán Szövetség), ezért logikus volt a magyar és szerb fél ideiglenes egymásra találása. A kezdeti magyar balkáni szerepvállalás⁴¹ mögött tehát ez húzódott meg: Kállay 1868-as küldetése a vajdasági szerb aspirációk Bosznia felé (azaz a horvátok ellen)⁴² fordítása volt.⁴³ Szerbia közeledését a magyar liberálisokhoz az váltotta ki, hogy konzervatív osztrák keleti politika esetén nem volt realitása a szerb nemzeti ideál megvalósításának, egy aktívabb ausztrósláv osztrák politika pedig még rosszabb helyzetbe hozta volna a szerbeket.

Az 1866–1871 közötti években a külpolitikai konstelláció megváltozott. Oroszország balkáni ügyekbe való beavatkozása elől elhárultak az 1856-os korlátok. A Balkán átengedése az oroszoknak többszörös biztonságpolitikai kockázatot jelentett volna,⁴⁴ mivel veszélyeztette a Monarchia hatalmi státusát, belső stabilitását (szláv igények) és magát az „alkotmányos” berendezkedést is. Az a lehetőség, hogy a balkáni orosz előretörés egyik ellenszere éppen a délszláv (és román) államokból kialakítandó „oroszellenes” ütközőzóna lehet, ugyancsak kockázatos volt, hiszen ezen kisállamok nemzeti ideáljai veszélyeztethették volna a soknemzetiségű Magyar Korona integritását (és birodalmon belüli súlyát).⁴⁵ A harmadik lehetőség, az aktív birodalmi politika ugyancsak nem volt veszélyektől mentes. A magyar elit egy része úgy tekintett az aktív birodalmi politika területi következményeiként felrémelő realista koncepcióra is, mint amely az 1850–67 közötti időket visszaidézve predesztinálná Magyarországot „kijátszhatóságát” és degradálná a birodalmon belüli szerepét, lökést adva a belső fragmentációhoz.⁴⁶ Ebből is kitetszik, hogy a birodalmi (balkáni) politika

⁴⁰ A horvát Nemzeti Párt már 1866-ban tárgyalta a szerb fejedelemmel. Lásd *Sokcevićs Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 368.

⁴¹ A kossuthista emigrációnak is érdekes volt, mint konspirációra alkalmas háttérország.

⁴² Emellett szólt, hogy nagyobb tömegű szláv lakosság bekebelezése/integrálása sem a dualizmus előtt, sem utána nem lett volna problémamentes.

⁴³ *Vasas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m. 71.

⁴⁴ *Ress I.*: A szerb külpolitika i. m. 194. és *Ress Imre*: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In: *Új*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. 173. Az oroszellenség nem mindenkire volt érvényes. Lónyay például jobban tartott Bismarcktól. Apponyi és Andrássy oroszellenes volt, míg Burián lehetségesnek tartotta az oroszokkal való kiegyezést. Kállay pedig különbséget tett pánszláv politika (ez veszélytelen) és pánorosz politika között (mivel ez a kisállamokra is veszélyes, ezért ellene támogatókra tehetünk szert közöttük).

⁴⁵ *Ress I.*: A magyar liberálisok i. m. 173.

⁴⁶ Pl. Szathmáry György is ilyen szemüvegen keresztül látja majd Kállay Bosznia-politikáját. *Szathmáry György*: Bosnyákország. Budapesti Szemle 13. kötet (1877) 25. sz. 96–99.

szoros összefüggésben volt a nemzeti politikával. A negyedik lehetőség, a status quo a liberális elit számára azért nem volt realitás, mert egyrészt saját ideológiai meggyőződésének, a szabad nemzeti fejlődésbe vetett hitnek mondott volna ellent,⁴⁷ másrészt a status quo propagálása önként az oroszok karjaiba hajtja a kis népeket, ami az első két lehetőség kombinációjaként rosszabb, mint bármelyik.⁴⁸ Kállay 1883-as tudományos köntösbe bújtatott programbeszéde tulajdonképpen leszámolás a birodalom fenntarthatóságának illúziójával, s egyben elköteleződés is a négy koncepció egyike mellett. (Ez nem jelentette azt, hogy a magyar belpolitikai élet egyet is értett vele).

A szerb–magyar kooperáció gondolata a kiegyezés és az oroszbarát szerb fordulat miatt nem volt hosszú érvényű. A célját elérő magyar elit nem is köteleződött el a kisállami megoldás mellett.⁴⁹ A viszony változását gazdasági síkon is jelzi, hogy újfent előkerült a boszniai vasút kérdése: közös külügyminiszterként maga Andrassy vetette fel a Szerbia megkerülésével megvalósuló Törökországgal kapcsolatot jelentő Samac-vasút tervét 1871-ben, noha korábban magyar miniszterelnökként még a Morava–Vardar vonal kiépítése mellett tette le voksát.⁵⁰ E koncepcióváltást a külpolitikai helyzet megváltozása eredményezte (s Szerbiára kívántak vele nyomást gyakorolni, továbbá katonapolitikai szempontokat állítottak előtérbe a mellette való érvelésnél). A samaci vonal kiépítése a későbbiekben (az 1880-as évek után, a Belgrád–Szaloniki vasút kiépítése után) is felmerült, s a közlekedésfejlesztési alternatívák Andrassy után a bel- és külpolitikai játszmák eszköztárának részeseivé váltak.

A szerb fordulat egyelőre nem aggasztotta a magyar kormányzatot, hiszen a fő célt, a nemzeti önrendelkezést sikerült visszaállítani. A Balkán ekkor csak az eszköz, s nem a cél szerepét tölti be, erre utal, hogy Kállayt többször is mérsékletre intik.⁵¹ Miután Szerbiával kapcsolatos tervein túllépett a történelem (és ezért Andrassyval is egyre gyakrabban került ellentétbe belgrádi küldetése kapcsán),⁵² Kállay légüres térben találta magát.

⁴⁷ Példát erre lásd Szilágyi Dezső beszédei I. Bp. 1906. 168.

⁴⁸ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 98.

⁴⁹ Bár egymás (és oroszok) elleni kijátszhatóságuk kétségtelenül ígéretesnek tűnt Andrassy szerint.

⁵⁰ A szerbek azonban elsősorban Szalonikire akartak rákapcsolódni, nem a magyar vasúthálózatra, mely gazdaságilag még jobban kiszolgáltatta volna őket, ezért is vált szükségessé 1878, a szerb függetlenség elismerésének egyik ellentételezéséként a vasútépítés oktrojálása a szerb kormányzatra Berlinben.

⁵¹ Kállay a szerb sertésexport vámtételeinek emelését szorgalmazta az 1871-es szerbiai, a külpolitikai fordulattal egybeeső vámemelés retorziójaként.

⁵² Kállay nem ellenezte a dualista szisztéma (cseh) bővítését. Lásd *Ress I.*: A magyar Balkán-politika i. m. 202.

Kállay szerepe és nézetei

Újrapozicionálásához segítséget nyújtott a területi terjeszkedés alternatívájának elfogadása,⁵³ mely nem ment könnyen, hiszen ellentmondott több liberális tézisnek. Indoklása azonban e vonatkoztatási rendszeren belül sem volt lehetetlen, s Kemény nyomdokain haladva Kállay erre vállalkozott is. A nagy keleti válság kifejezetten jó alkalmat kínált ehhez. Belgrádi távozása után megélenkült publicisztikai szerepe, ekkor válik a keleti kérdés fő ideológusává. A *Kelet Népe* (konzervatív, s törökbarát magyar köröket tömörítő lap) egyik szerkesztőjeként a lap hasábjain kifejti, a helyzet a Balkánon kritikus, mert ördögi körbe került a térség: ha nem lesznek reformok, akkor a keresztények lázadása tart tovább, ha lesznek, akkor pedig a kiváltságaikat féltő muszlimok destabilizálják a térséget. A sikeres pacifikációhoz mindenképpen reform kell, a reform viszont csak pacifikáció után lehetséges. Mivel a fentiek értelmében a Török Birodalom beavatkozása nem hozhat sikert, az egyedüli megoldás a nagyhatalmi beavatkozás (Kállay nem a kollektív, hanem területiális, érdekszférák szerinti beavatkozás mellett tette le voksát), melyet az oroszokkal együttműködve kell végrehajtani, mert irántuk a balkáni népek bizalommal vannak. Ebből is látszik, hogy a ruszofóbia nem jellemzett mindenkit. Kállay álláspontja azonban egyáltalán nem volt azonos a közvélekedéssel: a közvélemény törökbarátsága (azaz politikai értelemben a status quo melletti kiállása) valójában az orosz előretöréstől és a kisállami aspirációk Magyarországgal szembeni artikulálásától való félelemből táplálkozott.⁵⁴ Kállay 1877 júniusi parlamenti beszédében óva intett a törökbarátságtól,⁵⁵ mert a birodalmat fenntarthatatlannak ítélte meg,⁵⁶ míg a pánszlávizmustól szerinte nincs miért tartani⁵⁷ – legfeljebb az orosz hódító törekvésektől, de ez a kis népek számára is a nemzetállami fejlődés zsákutcáját jelentené, tehát nem biztos, hogy támogatnák (mint ahogy ez Bulgária kapcsán 1885-ben be is bizonyosodott).

⁵³ Andrassy a kiegyezés hatására beálló szerb fordulat miatt 1872-ben jelzi Bosznia megszerzésének szükségét.

⁵⁴ A konzervatív és liberális képviselők egyaránt osztották e félelmet. Lásd Szilágyi Dezső beszéde i. m. 168.

⁵⁵ Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. Bp. 1877. 260. ülés (1877. jún. 26.) 261–265.

⁵⁶ Ekkor még csak a fenti gondolatmenet jegyében tartja kivitelezhetetlennek, hogy a Birodalom a keleti krízisből jól jöjjön ki, később már (1883) történetfilozófiai elméletet épít a muszlimok megújulásra való képzettségére és európai jelenlétük szervesen jellegére. A kortársak közül sokan gondolkodtak Kállayhoz hasonlóan. Pl. *Fényes Elek: Az orosz–török háború*. Pest 1854. 6.

⁵⁷ Mocsáry 1914-ben a Balkán-háborúk egyik tanulságát éppen abban fedezte föl, hogy a kis balkáni népek „a történelmi alapon nyugvó haza felboldogulásáért készek voltak [...] patakokban ontani véréket”, míg a délszláv eszme egyáltalán nem gyakorolt befolyást. *Vasas G.: Magyar nemzetfelfogások II.* i. m.

Ez viszont azt is jelentette, hogy Kállay a status quo ellen beszélt – ami nem egyezett sem a lap, sem a Sennyei-féle párt véleményével.⁵⁸

A status quo feladása mellett a következőképpen érvelt (érveinek volt pragmatikus hatalmi-politikai és elméleti-ideológiai oldala is): mivel Magyarország kisebbségei számára vonzerőt jelentenek a határon túli központok, a magyarok létérdeke egy erős Monarchia, illetve egy erős dinasztia. Ha a dinasztia megerősödéséhez területi gyarapodásra van szükség, akkor a magyar (politikai) nemzetnek ezt támogatnia kell, még ha ez újabb problémákat is szül (mint arra Szilágyi Dezső is rámutatott beszédeiben).⁵⁹ Egy nagy délszláv állam megalakulása (hangoztatja Andrassy érveit) csak így kerülhető el, mondja ki végső érvét válaszul az ellenzéki Szathmáry György, a kor aggályait számba vevő cikkére.⁶⁰ A Monarchia ugyanis nem tartozik azon államok közé, melyet egyöntetűen a nemzeti eszme tart össze, s nem is az ökonomiai érdek (noha ennek inkább vannak alapjai), hanem legalább ekkora szerepe van a dinasztíának.⁶¹

Szathmáry ugyanis logikusan érvel: ha Horvátország deficitese Magyarország, akkor Bosznia sem válthatja be a hozzá fűzött gazdasági reményeket. „Mert csak akkor volna értelme az annexiónak, ha mi valóban nemzeti politikát űzhetnénk ama vidékeken; ha valóban teljesíthetnénk »keleti missiókat«.”⁶² A földrajzi érvek egyenesen nevétségesek, melyeket mind a lakosság érzülete,⁶³ mind a gazdasági kötődések cáfolnak.⁶⁴ Valójában az okkupáció az osztrák gazdasági és hatalmi érdekeket szolgálja ki,⁶⁵ a katonapolitikai érvek is álságosak.⁶⁶

⁵⁸ Bár a Kelet Népét annak konzervatív szellemisége miatt hamar elhagyta, nagyon jó szakértőkre lelt ott. A munkatársai között volt Erődi Béla (Kállay is Vámbéry tanítványa), és innen hozta el Asbóth Jánost is kiléptekor, aki előbb Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztője, majd Kállay titkára lett, s ebbéli minőségében Kállay majdani boszniai eredményeiről tudósított.

⁵⁹ Szilágyi Dezső beszédei I. i. m. 165–166., 169–170. „Általában az annexió, bármely formában történjék is az, reánk nézve nem kívánatos, de ha egyszer mégis megtörténnék, bizonyára csak azért fog történni, hogy ez által nagyobb rosznak vegyük elejét.” *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 98.

⁶⁰ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. (A Hon című lap szerkesztője, a Hunyad megyei magyar kisebbség szószólójaként más perspektívából látta a területi gyarapodást.)

⁶¹ Összefoglalva lásd *Vasas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m.

⁶² *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 87.

⁶³ Kállay éppen ezen kíván változtatni (talán könnyebb, mint folyókat megfordítani).

⁶⁴ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 90. „[...] valamennyi említésre méltó folyója van, az északi folyással mind a Szávába szakad. E körülményből némelyek politikai következtetéseket igyekeznek levonni. Azt mondják ugyanis, hogy Boszniának mintegy természeti viszonyai és geographiai fekvése önként megmutatják az utat, merre gravitáljon »kereskedelmével« és politikailag. [...] De Boszniában azt tapasztaljuk, hogy a nép éppen ellenkező irány felé gravitál és törekszik, mint folyói.”

⁶⁵ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 96. „A czukor is majdnem kizárólag osztrák gyártmány. [...] E tartományokban a forgalom osztrák kezekben van s ha létesül a vasúti összeköttetés Novínál, az a kevés is, a mi eddig hozzánk Boszniából bejött, Bécs felé fog terletetni.”

⁶⁶ Az olasz várnégyszög megtartását nem tette lehetővé a Hinterland, míg a lissai győzelemhez Dalmácia is elegendő volt.

Kállay politikai és humanitárius alapon egyaránt megindokolja a beavatkozás szükségességét. Egy nagyhatalom nem létezhet hatalmi politika nélkül⁶⁷ – érvel –, a dualizmus rendszere és benne Magyarország (társadalmi) berendezkedése pedig csak akkor védhető, ha a Monarchia nagyhatalom marad,⁶⁸ ellenkező esetben a Szemere által a Török Birodalom példáján vízionált etnikai dezintegráció⁶⁹ áldozata lesz a germán–szláv tengerben.⁷⁰ Az expanziós gondolat mögött tehát komoly nemzetpolitikai elképzelések húzódtak, s a kettő elválaszthatatlan volt egymástól, mint erre a későbbi politikai viták is rávilágítottak. Az a gondolat, hogy a jogi helyzet tisztázatlansága miatt Boszniát birodalmi tartományként kell kezelni egyfelől elfogadható volt a magyar félnek, hiszen nem növelte a szlávok számát a magyar korona alatt, másfelől az utókor szemében „bizonyíték” is Kállay „birodalmi” imperializmusa mellett. Kállay a „barbárságból a civilizációba való átmenet”⁷¹ s a nagyobb társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében pragmatikus (a tradíciókat figyelembe vevő, nem pedig doktriner nyugati törvények azonnali implementációját) törvénykezést javasolt.⁷² Szemben a balkáni gyakorlattal, a muszlimokat nem kívánta másodlagos állampolgárrá degradálni, fontos szerepet szánva nekik a szerb és horvát aspirációkkal szemben. A Kállay szócsöveként funkcionáló Asbóth⁷³ hasonlóképpen *humanisztikus gyarmatosításnak* nevezte 1887-ben megjelent könyvében az okkupációt, az imperializmus vádjára reagálva. (Asbóth szerint a bosnyák nemzet összeomlana, ha magára maradna.)

Mivel a területgyarapodásnak gazdasági vonatkozásai is vannak (költség és haszon), a beavatkozás gazdasági legitimitációjára szintén szükség volt.⁷⁴ Az okkupációt igenlő álláspont szerint a Monarchia Bosznia és Dalmácia együttes birtoklásával úr lehet az Adrián.⁷⁵ Ez önmagában még nem „klasszikus értelmű keleti nyitás”, hanem Türr korábbi „magyar” koncepciójának (a „Heartland” kereskedelmi életbe való bekapcsolása) és általánosabb érvényű, a ciszlajtán területek számára is előnyöket kínáló megfogalmazása. Ennél azonban sokkal szélesebb

⁶⁷ *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 247.

⁶⁸ *Wertheimer Ede*: Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról. (Memorandum Bosznia annexióját illetően 1877. ápr. 10). *Történeti Szemle* 3. (1914) 257–266.

⁶⁹ *Szemere Bertalan*: Utazás Keleten a világsi napok után. Bp. 1999.

⁷⁰ Ellenfelei pedig éppen az expanzió esetében tartottak ettől.

⁷¹ Kállay szóhasználatát John Stuart Mill hatását tükrözi, aki a Brit Kelet-indiai Társaság tagjaként civilizációs misszióknak tekintette a gyarmatosítást, melynek célja a barbár népek felemelése.

⁷² *Fónagy Zoltán*: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 27–60.

⁷³ A Kelet Népekből kilépő Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztőjét Halász Imre (a Kelet Népe szerkesztője) ajánlotta figyelmébe. *Halász I.*: Egy letűnt nemzedék i. m. 150–169.

⁷⁴ Bosznia konszolidálásához egy azonnali, 60 milliós kölcsönre is szükség volt, ami az okkupációt egyébként is ellenző ellenzék soraiból felzúdulást váltott ki.

⁷⁵ *Andrássy politikája*. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1–2. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 227.

perspektívát fogalmazott meg az ugyancsak a *Kelet Népe* köréhez tartozó György Endre, aki túllépve a Bosznia-problémán (érthetően, hiszen annak gazdasági rentabilitása nem volt bizonyítható) a gazdasági behatolást az egész félszigetre vonatkoztatva hirdette meg.⁷⁶ Elmélete szerint a magyar gazdaság szempontjából kifejezetten szerencsés a keleti krízis „időzítése”, mert a gazdaság érdekeinek érvényesítését (mely önmagában jóval nehezebb lenne a magyar gazdaság állapota miatt) politikai támogatással (és ráadásul nagyhatalmi beleegyezéssel) lehet kivitelezni (a későbbiekben erre nem lesz példa).

A „keleti nyitás” szükségességére György Endre azzal hívja fel a figyelmet, hogy míg II. József alatt a magyar kereskedelmi mérleg pozitív volt, az 1850-es évektől egyre nagyobb deficit mutatkozott (1871-ben a kivitel 357 millió Ft, a behozatal 472 millió; 1869-ben 329 millió Ft volt a kivitel, 408 millió Ft a behozatal).⁷⁷ Ennek oka szerinte a megnövekedett textilipari behozatal, mely párhuzamos volt a hazai háziipar leépülésével, valamint a klimatikus viszonyok miatt az agrárexport hullámzása. A kor felfogása szerint az ipari termelés a közlekedés (kereskedelem) fejlődése nélkül stationer, az ipar növekményéért (így nemzetgazdasági szerepének erősödéséért) az intenzifikálódó kereskedelem (és a közlekedés) a felelős.⁷⁸ Ez vezet a specifikálódáshoz, ami viszont az Oszmán Birodalomban nem volt előrehaladott. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán jó piac-e a birodalom. Egyfelől könnyű betörni, másfelől kicsi a kereslet. (40 évvel később Lengyel Géza Szerbia kapcsán ugyanezt írja.) György Endre azon véleményének ad hangot, hogy amikor Magyarország részese volt a világpiacnak (Napóleon), akkor jobban járt, mint amikor csak az osztrák belpiacra számíthatott, tehát be kell törni a külpiacokra.⁷⁹ (Igaz elfelejti, hogy akkor árkonjunktúra is volt, mely merőben más körülményeket teremtett, mint 1877-ben). A közlekedésfejlődés ráadásul a szokások átalakulását hozta nálunk (aminek számos negatív gazdasági hatása is van), tehát van esély arra, hogy Törökországban is ugyanez lesz a helyzet.⁸⁰ Ezért szerencse, hogy nem a törökökkel egyszerre lettünk a világkereskedelem-világforgalom részei.

Ha az ország nem akar a Nyugat felvevőpiacává degradálódni, akkor most kell lépni. Keletre az Osztrák–Magyar Monarchia 870 millió forintos forgalmának csak alig hatoda, 140 millió jutott (ennek is harmada tranzit), míg a török

⁷⁶ *György Endre*: Keletre magyar! Bp. 1877. A mű szerkezete is ezt mutatja. Berlinben 1878-ban a Balkán-vasút szintén eme átfogó koncepciót tükrözte (és a mű is utal a vasúti behatolási irányok jelentőségére).

⁷⁷ *György E.*: Keletre magyar! i. m. 9.

⁷⁸ Uo. 11.

⁷⁹ Uo. 13.

⁸⁰ Uo. 18.

uralom alatti balkáni népekkel szemben pozitívvá változott a kereskedelmi mérleg 1850 után. Romániával szemben ez hiányba fordult át – az angol rivális megjelenése miatt 1870–74 között 5 millió forinttal esett a kivitelünk.⁸¹ A magyar kivitel pedig keletre alig 20 millió forint 1868-ban (tranzittal!), míg a behozatal 35 millió, osztrák irányban ez 331 és 341 millió (és ez is magyar szempontból deficitese). Ráadásul e keleti behozatal zöme mezőgazdasági termék, mellyel mi magunk is bírunk.⁸² Állati és növényi exportunk stagnál, míg a szénexportunk keletre nő – pedig a mi vasútjaink és kohóink is hasznosíthatnák, ha lennének. A közlekedés fejlődésével Magyarországot is érinteni fogja a balkáni és orosz gabonadömping, ez ellen a gabona lisztként való (és ekkor még vámmentes) visszaexportálásával lehet védekezni.⁸³ Egyébként azonban György a magyar mezőgazdaság exportlehetőségeit tekintve igen szkeptikus (az agrártermék nem kelendő a Balkánon, mert bőven rendelkezik azokkal). Vasat, szenet ugyan tudnánk exportálni, de célszerűbb idehaza feldolgozni és a nagyobb hozzáadott értékkel bíró terméket exportálni (vagon, eke, fazekasipar), mintsem a helyi balkáni ipart erősíteni nyersanyaggal.⁸⁴

Milyen módszerekkel tehető versenyképessé Magyarország? Ha megépülnek a közlekedő utak, azokkal párhuzamosan az ipart is fejleszteni kell, különben csak tranzitország maradunk.⁸⁵ Ehhez magyar konzulátusokat kell nyitni: a közös keleti akadémiára egyébként sem mennek magyarok, s ezt a problémát is kezelni kell. Felhívja a figyelmet, hogy az átalakuló gazdasági-politikai térben mielőbb kereskedelmi szerződéseket kell kötni az új államokkal, mert a Török Birodalomban érvényes kapitulációkat (kedvezményeket) azok nem fogják betartani. Fiume szerepén javítani kell, mert a csekély áruszállítás miatt (!) a Lloydnak nem érdeke párhuzamos balkáni utak fenntartása, ezért előbb Triesztbe kell elvinni az árut, s csak onnan megy a balkáni piacokra. Mivel a Bécs–Novi vasút kiépítését megakadályozni nem tudja a magyar politika, fontos, hogy legyen egy Budapest–Zimony vonal is mihamarabb, különben megkerülnek bennünket. (Egyébként is sietni kell szerinte, hogy a tervezett angol–indiai vasút az Eufrátesz mentén, s ne Orenburgon át valósuljon meg, minket elkerülve, mert akkor lemaradunk a kereskedelmi lehetőségről, de a tranzitvámokról is).

György Endrénél már nem a Dunai hajóút áll a központban, mint Széchenyinél (a dunai kikötőket a tengeren behatoló nagyhatalmak már elhódították, a tradicionális erdélyi piac, Moldva elveszni látszik), hanem a vasút szerepe lesz elsőrendű.

⁸¹ Uo. 24–25.

⁸² Uo. 27.

⁸³ Uo. 97.

⁸⁴ Uo. 102.

⁸⁵ Réthy Dezső éppen ennek előnyei mellett érvel 1889-ben.

Bosznia felé az osztrákoknak a Bécs–Novi, a magyaroknak az Eszék–Samac csatlakozás lenne ideális gazdasági szempontból. Mivel nincs egységes koncepció, illetve elég pénz minden terv megvalósítására, ez rivalizáláshoz vezet a két birodalomfél között – ismeri el.

György lesújtó véleménnyel van a magyar iparról, mely nem képes adaptálódni (nem termel keleti piacra, hazai igényekre készült termékeket próbált eladni), ügynökeink nem tájékozódnak. Az általános tudás a Keletről elenyésző, gyűjteményünk nincs, a mértékegységek átszámolása hiányos. Az osztrákok viszont évi 15 ezer forintot adnak a Bécsi Keleti Múzeumnak (amelyet a Kállayt is jól ismerő Kanitz vezet), amely ráadásul kereskedelmi közvetítéssel is foglalkozik.

György Endre az, aki programszerűen felveti a később megvalósuló Keleti Kereskedelmi Akadémia, a balkáni konzulátusok és a gazdasági funkciókkal bíró Magyar Kereskedelmi Múzeum ötletét is, valamint a balkáni kutatóutak további ösztönzését. Mögötte viszont Kállay állt, mint ezt Thallóczy egy 1913-as emlékiratában idézett 1873-as (!) Kállay-memorandum is bizonyítja.⁸⁶

Noha a Kállayt ért későbbi vádak egyike az volt, hogy birodalmi politikát folytat, amihez ürügyként a magyar érdekeket használja fel, e memorandumában ő maga is a magyar érdekek mellett emelt szót, mikor 4 fő gazdasági pontja közül kettőben (a balkáni török tartományok termelési képességének általános javítása, közlekedési vonalaik fejlesztése, agrárkivitelük Magyarország felé orientálása és részükről a magyar ipari termékek fogyasztásának preferálása) kifejezetten szerepel a „magyar” kifejezés. Kállay felismerte a nyerstermékek feldolgozásában és továbbexportálásában rejlő lehetőségeket, és támogatta az ehhez szükséges iparfejlődést. Ehhez azonban szerinte állami beavatkozás kell, mert egyébként az ipar önerejéből nem fog boldogulni. Kállay ezért támogatta egy nagy keleti kereskedelmi társaság alapítását, az al-dunai hajózás és gyáripar fejlesztését, valamint expedíciók kiküldését. Ezek a későbbiekben többé-kevésbé meg is valósultak. Kállaynak volt tehát önálló gazdasági koncepciója is: ő maga írta, hogy a Monarchiának Keleten nemcsak politikai, de gazdasági szempontból is dominálni kell, mert az egyik nem megy a másik nélkül.⁸⁷

Amellett, hogy természetes irányként (megegyezés szülte kényszerpályaként) kínálkozott, a gazdasági célszerűség is legalább ennyire indokolta a Balkán kiválasztását. Lengyel Géza 1916-ban igen őszintén a következőképpen fogalmaz: „Mi tőkében szegények vagyunk, s ez az a hely, ahol aránylag csekély tőkebefektetéssel is lehet eredményeket remélni. Egy parasztnép áll velünk szemben, melynek igényeit ki tudjuk elégíteni [...]. Vele szemben kulturális és gazdasági főlnyünk

⁸⁶ A szöveget lásd A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 45f. Burián István iratai 10.43. Thallóczy emlékirata.

⁸⁷ Uo.

kétségtelen [...]. Nincs fogyasztóterület, mely konszolidált viszonyok mellett jobban megfelelné, mint Szerbia.⁸⁸ A 20. század elején pozícióba kerülő földrajztudósok elég egyszerűen ideologizálták meg az irányt: a Kárpát-medence dél felé nyitott,⁸⁹ s a történelmi kapcsolatok is ezt az irányt preferálják vámkülföldként, jól alátámasztva a politikusok azon koncepcióját, mely a germán–szláv tenger közé ékelődött magyarság természetes kitorési lehetőségeként értékelte ezt az irányt.⁹⁰

Korai kritikák és gazdasági nehézségek

A balkáni behatolás azonban a későbbiekben sem volt problémamentes (sem belpolitikai, sem gazdasági szempontból).⁹¹ Erre utal, hogy (1) Kállay maga is kénytelen volt „tovább” ideologizálni azt (1883), illetve, hogy (2) a hazai utókor „imperialista politikává” minősítette a balkáni behatolást.⁹² Ennek oka részben az, hogy Kállay alapvetéséből kiindulva Beksics nyomdokán sokan éppen arra a következtésre jutottak, hogy a belső kolonizáció fontosabb az expanziónál a magyar állam túlélése szempontjából.⁹³

Vizsgáljuk meg tehát mindezen tényezőket. Kállay tudományos konstrukciójának alapja, hogy a Nyugattal szemben az etnikumoknak az államhatalommal való azonosulása és egybeolvadása Keleten nem történt meg, így a birodalom sem vált szerves állammá. A *Magyarország a Kelet s Nyugat határán* című művében úgy érvel, hogy emiatt az iszlám struktúrák egyedül külső segítséggel képesek talpon maradni.⁹⁴ (Mivel e kijelentés megtételében maga Kállay is érdekelt volt, s a Monarchia

⁸⁸ *Lengyel Géza*: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp. 1916. 13., 19–20.

⁸⁹ *Cholnoky Jenő*: Az északnyugati Balkán térképe. Földrajzi Közlemények 37. (1909) 112–117., itt: 114.

⁹⁰ *Havass Rezső*: A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 5. sz. 154–216.

⁹¹ Kállaynál szó sem volt agrárvédővámokról. E gondolat nyilván nem mindenkinek tetszett. Maga Kállay ekkor még nem tartja lehetségesnek a közlekedéspolitikai fejlesztések befolyásolását, míg későbbiekben ez lesz a fő eszköz a fent említett cél eléréséhez. György elutasítja a „tranzitország-koncepciót”, míg Réthy Dezső elfogadja azt minimális programként a magyar ipar fejletlensége és a kis balkáni vásárlóerő miatt (ez egyébként gazdasági szempontból meg is valósult, de a századforduló után éppen ez kerül veszélybe). Emiatt viszont a Balkán-kérdés gazdaság- és belpolitikai kérdés is.

⁹² Lásd később Boross, Rubin, Gratz, Strausz és Rakovszky szövegeit.

⁹³ Kállay, titkárán Thallóczyt keresztül propagálta politikáját a Rákosi Jenő vezette Budapesti Hírlapban. Lásd részletesen *Vásas G.*: A bosnyák kérdéstől i. m. Környezete – Asbóth és Beksics révén – elképzelései hamar magyar küldetéstudat manifesztumaivá alakultak. Beksics szerint a magyarság ugyan szapor, de kulturálisan lesüllyed a kisebbségi vidékeken erőltetett és fejlesztő hatású iskolapolitika miatt. Nem elegendő az asszimiláció, új birtokpolitika, belső telepítés kell. *Beksics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899.

⁹⁴ *Kállay Béni*: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp. 1883. Ennek gyökerei már 1876-ban megvannak (Halász szerint a Kelet Népében 1876. febr. 7-én és 8-án megjelent tanulmányt Kállay jegyzi). *Halász I.*: Egy letűnt nemzedék i. m. 150–169.

Bosznia-politikájának legitimációjaként tekinthetünk e megnyilatkozásra, ezért a történeti konstrukciója nem „objektív”).⁹⁵ Ugyanígy vélekedik az oszmán uralom alól felszabaduló népek éretlenségéről.⁹⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát kultúrmissziót teljesít. Liberális szemszögből az okkupáció még morálisan is indokolható, hiszen a Monarchia alávetés vagy egyes csoportok pozitív diszkriminációja helyett „arra vállalkozott, amit az előbbi souverain [Török Birodalom] nem tudott megtenni (de megígért): mindenkinek egyforma jogot akart biztosítani”.⁹⁷ A modernizációnak pedig elengedhetetlen feltétele a gazdasági behatolás⁹⁸ (a modernizáció pedig a társadalmi struktúra fennmaradásának vagy nagyobb kataklizma nélküli átalakulásának előfeltétele, mivel oszmán alapokról nem lehet építkezni).

A Kelet és Nyugat közöttiség gondolata nála még jóval reálisabban jelentkezik (a magyar nála nem kultúrateremtő csak kultúráközvetítő nemzet), mint azoknál, akik a lehetőséget kötelességgé konvertálva nemzeti küldetésstudattá és más népek feletti felsőbbrendűséggé torzították azt (Concha Győző,⁹⁹ Grünwald Béla), mely részben a herderi szorongatottság-érzésből táplálkozott. A frusztráció és „felsőbbrendűség” kettőssége szintén megjelenik Kállaynál: „Vezérszerepet kell játszaniunk a gyöngébbek között.” A balkáni expanzió a nemzetpolitika szerves részévé vált. Kállayt idézve: „Egy dolgot kell csak konzerválni, a magyar faj uralmát [...] az expanzióknak is ezt a célt kell szolgálnia”.¹⁰⁰ Dán Károly és Dupcsik Csaba értelmezésében a hódítás és a birodalmi ambíciók éltető erőnek bizonyulhatnak egy „szorongatott” nemzet számára: „Vezéreszmék [...] egy eszme kell, hogy az egész nemzetet áthassa, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. Nálunk most ilyen eszme nincs. Minden törekvésünk az Ausztriával való viszony alakulására irányul. Ilyen nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé.”¹⁰¹

E „defenzív imperializmuson” alapuló balkáni politikát támadó egyik oldal tehát abból indult ki, hogy a magyar nemzetet Magyarországon kell megerősíteni, nem a Balkánon elfecsérelni az erőforrásokat. A másik szerint pedig Magyarország gazdaságilag alapvetően alkalmatlan a terjeszkedésre, csak Ausztria számára kaparja ki a gesztenyét (ez már Szathmárynál jelentkezik).

⁹⁵ A gondolat hatását tükrözi, hogy Szűcs Jenő száz év múlva hasonló koncepciót dolgoz ki. *Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle* 23. (1981) 313–360.

⁹⁶ 1871-es utazása során. Lásd *Kállay B.: Kállay Béni utazásai* i. m. 316.

⁹⁷ Idézi *Dupcsik Cs.: A Balkán képe* i. m. 35., 63.

⁹⁸ Lásd *Kállay Béni: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle* 103. kötet (1900) 283–285. sz. 399–481.

⁹⁹ *Concha Győző: A magyar faj hegemoniája*. Bp. 1890.

¹⁰⁰ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 218–220. Idézi *Dán K.: Kállay Béni* i. m. 228.

¹⁰¹ MNL OL P344/43.k. 256–258. Idézi *Dán K.: Kállay Béni* i. m. 225., 230. és *Dupcsik Cs.: A Balkán képe* i. m. 76.

Ami a gazdasági lehetőségek elfecsérlését illeti, a Kállay szellemiségét követő Thallóczy egyik első külföldi útján¹⁰² 1882-ben arról ír, hogy midőn „az oszmán birodalom [...] alkatrészeire bomlik”, e folyamatot a magyar kereskedelemnek maximálisan ki kell használnia, ezért fontos „a keleti akadémiák felállítása.”¹⁰³ (Hasonlóan ír Keleti Károly is 1885-ben.)¹⁰⁴ A magyar gazdasági törekvések elősegítése érdekében ki kell használni a délszlávok nagy tragédiáját, miszerint nincs igazi középosztályuk, tradicionális arisztokráciájuk, továbbá államalkotó és „olvasztókéességük”. A polgárság hiánya, a birodalmi megrendelések elvesztése (hadsereg) és a „kiírthatatlan vallási türelmetlenség” miatt ugyanis a helyi iparosréteg 1878 után meggyengült, és sokszor a helyi keresletet sem képes kielégíteni, ami kitűnő *niche*-t jelent. De az agrárexportőr Bulgária (és Szerbia és Románia) csak akkor volt hajlandó az ipari tarifákat csökkenteni,¹⁰⁵ ha a magyar agrárvámok is csökkennek, ami a hazai agrártermelők védelmében viszont nem történt meg. Mert ahogy az utókor látta: „Az osztrák ipar érdekében nem adhatunk mezőgazdaságunkat veszélyeztető kedvezményeket a Balkán-államoknak. [...] Magyarország jövője attól függ, hogy ipara fejlődésre és kivitelre képes lesz-e.”¹⁰⁶ A többfrontos gazdasági küzdelemre azonban a magyar fél nem volt felkészülve, így a magyar iparcikkek piaci pozíciói sem javultak, miközben az ország ipari keresőinek aránya az 1870-es 5%-ról 25%-ra emelkedett, tehát a belső exportigény is nőtt.¹⁰⁷

Ugyancsak a realitások talaján maradva, hogy ha megnézzük Keleti Károly 1885-ös összevetését arról, hogy melyik ország mit exportált a Balkánra, akkor a Monarchia termékeit az olcsó, alacsony hozzáadott értékű áruk, félkésztermékek, egyszerű gépek között kell keresnünk.¹⁰⁸ A lapát és kapa, valamit az eke magyar termék volt – kétségtelenül fontos a parasztgazdaságoknak, tehát széles, de rosszul fizető piacot célzott meg az export – ezzel szemben a motorok, gőzmozdonyok Angliából érkeztek. A Magyarország gépipara aligha törhetett volna be

¹⁰² Másik útja Oroszországba vezetett (ezt 1913-ban is megismétli). Őt sem jellemezte a ruszofóbia.

¹⁰³ *Thallóczy Lajos*: Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882. 121–122.

¹⁰⁴ „Őszintén és nyíltan szólva: tért akarunk, tért kell foglalnunk szomszédunkká vált európai vagy közel ázsiai Keleten, [...] versenyre kelni Nyugot ama részével, mely Keletre már is behatolt, s ott minrovásunkra további foglalásokat tenni készül.” *Keleti Károly*: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp. 1885.

¹⁰⁵ A függetlenség előtt a Török Birodalom alacsony, 3%-os vámtarifái voltak érvényesek. Később azonban az oszmánok majd 1890-es évektől az utódállamok is emelték azokat a protekcionizmus erősödésével.

¹⁰⁶ *Kogutowitz Károly*: A Balkán félszigetről. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 49. A mezőgazdasági export korlátait belátva Havass is úgy vélte, hogy „eredményt ezért csak úgy érhetünk el, ha nagyszabású iparpolitikát folytatunk”. *Havass Rezső*: Magyarország és a Balkán. Földrajzi Közlemények 41. (1913) 172., 197.

¹⁰⁷ *Havass R.*: Magyarország és a Balkán i. m. 172., 197.

¹⁰⁸ *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 40–80., 169–170.

eséllyel fejlettebb és távoli piacra. A balkáni gazdasági expanziónak, bár nem volt alternatívája, voltak viszont korlátai.

Lengyel 1916-os (!) Szerbiára vonatkozó megállapításához hasonlóan¹⁰⁹ Strausz Adolf is úgy véli, hogy az önellátás és alacsony életszínvonal miatt Törökország ázsiai része hiába lenne ideális piac a magyar termékek számára (nincs verseny, hiszen „a mohamedán lakosságnak nincs hajlama az ipari foglalkozáshoz, sem a kereskedéshez”),¹¹⁰ de a lakosság igénytelensége miatt még az egyszerűbb termékekre sincs kereslet. „A bennszülöttek túlnyomó része nem dolgozik és nem termel többet, mint amennyi az éhenhalástól megmenti.”¹¹¹ Az ország tehát még nem lépett túl az önellátó gazdálkodás szintjén, mely alapvetően korlátozza a kereskedési lehetőségeket.¹¹² Ezen lehetne segíteni a közlekedés fejlesztésével, azonban erre a magyaroknak egyrészt pénze nincs, másrészt veszélyes is, mert nemcsak a török fogyasztást növeli meg, de az exportot is, márpedig az részben egyezik a magyar agrárimportcikkkel.¹¹³

A gazdasági problémák azonban ezzel nem értek véget. Réthy Dezső 1889-ben elismeri, hogy 1877 után Európa-szerte gazdasági dekonjunkció van,¹¹⁴ tehát Kállay és György Endre elképzeléseinek megvalósítása nehézségbe ütközik. Noha az állam valóban szerepet vállalt a tőke mobilizálásában (1885-ben országos kiállítás rendeznek a Balkán termékeiből, ennek keretén belül írja meg Keleti Károly is könyvét, továbbá expedíciót is szervez a félszigetre),¹¹⁵ ez nem volt hatásos: a magyar kereskedők és iparosok igen passzívan viszonyultak a balkáni piacokhoz, és Réthy szerint a balkáni kereskedelmünk értéke és aránya (mely a forgalomnak egyébként is csak 9%-a) a felére esett.¹¹⁶ Kínál azonban alternatívát a helyzetre. Réthy azok közé tartozott, akik (mint Kállay) úgy vélték, a balkáni agrárimport nem jelent veszedelmet a magyar gazdaságra, amennyiben európai piacra csak Budapesten keresztül jut ki, ebben az esetben ugyanis feldolgozott terméként távozva hazánk gazdaságát erősítik. Így a védővámokat sem szorgalmazta, s a fentiek folytán számára a Balkánnal fennálló negatív külkereskedelmi mérleg (az elégtelen export és az alacsony vásárlóerő) sem volt önmagában probléma. Ő megfordította tehát a kereskedelmi irányt: Magyarország kedvező földrajzi

¹⁰⁹ *Lengyel G.*: Utazás i. m. 12–13.

¹¹⁰ *Strausz A.*: Törökország i. m. 8–9.

¹¹¹ Uo. 6.

¹¹² Az exportösztönző politika elutasítása implicité érv volt a védővámok politika mellett.

¹¹³ Ezt viszont mások nem látták problémának.

¹¹⁴ Az áresés miatt pl. Magyarország kenyérfogyasztása súlyban megduplázódott, de értékben stagnált. *Tisza I.*: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Bp. 1897. 12. Emiatt kerül előtérbe a hazai piacok védelme, a vámpolitika és az agrárérdek.

¹¹⁵ *Réthy D.*: Magyarország a Balkán piacain i. m. 4–7.

¹¹⁶ Uo. 132.

helyzetét (termékek és érdekeltség híján) nem a balkáni, hanem a nyugati export felé kívánta kihasználni. Igaz, ez azt jelentette, hogy továbbra is az élelmiszeriparra kívánt támaszkodni.

A balkáni gazdasági behatolás eszköztára

Vizsgáljuk meg ezután a gazdasági behatolás¹¹⁷ *kezdeti* eszköztárát.¹¹⁸ Ilyenek voltak a balkáni felfedezőutak, melyek szoros összefüggésben álltak a mindenkori külpolitikai aktivitással.¹¹⁹ Így kell tekinteni Felix Kanitz 1868–69-es útjára, vagy a magyar érdeklődés 1880-as évekbeli megélénkülésére. Kanitz a rendelkezési alapból évi 6000 forintot¹²⁰ kapott (Kállay Béni konzulként ugyanennyit keresett) térképezést is felölölő régészeti felfedezőútjaihoz,¹²¹ miután 1868-ban együtt utazott Vidinbe Kállay Bénivel. Emellett (a korabeli média szerepét betöltő) műveiben a Monarchia Balkán-politikájának propagálására is lehetőség nyílt (az orosz ellenében).¹²² Az a tény, hogy informátor-ként utazókat használnak, nem új. Ress Imre bizonyította,¹²³ hogy a balkáni magyar diplomácia elképzelésének éppen az volt a lényege, hogy a munkájukat rosszul végző hivatásos diplomaták¹²⁴ helyett egy új informatori hálózatot kell kiépíteni a kossuthista emigráns körök kiterjedt konspirációs hálózatának felhasználásával.¹²⁵ A 1870-es években hozzákezdtek egy önálló magyar (titkos) diplomáciai kar alapjainak lerakásához. A magyar Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve létrehoztak egy „kereskedelmi levelezőkből” álló hálózatot, amelynek sokoldalúan képzett tagjai nemcsak gazdasági ügyekkel foglalkoztak, hanem kémkedéssel és külföldi kapcsolati háló kiépítésével is.¹²⁶ Így került a külügy érdeklődésének homlokterébe Albániáról írt gazdasági tanulmányai

¹¹⁷ A tőkekihelyezés helyett a kereskedelmi kedvezmények kikényszerítése dominált.

¹¹⁸ Ezt ugyanis újradefiniálják 1908 után (többek között Thallóczy már idézett 1913-as memoranduma).

¹¹⁹ Nagy Miklós Mihály: Balkán-kép vagy a Balkán képei? A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban. Közép-Európai Közlemények 5. (2012) 1. sz. 15–28.

¹²⁰ Radenić A.: Dnevník i. m. (1869. máj. 20.)

¹²¹ A vezérkari térképek Albániáról még 1913-ban sem voltak pontosak. Lásd Szegő Dezső: Az albánok. Katolikus Szemle 27. (1913) 725–738.

¹²² Demeter Gábor: Az utazó és az ügynök. In: Dimenziók. (megjelenés alatt).

¹²³ Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011. Főszerk. Csóka Ferenc. Bp. 2012.

¹²⁴ Kállay B.: Kállay Béni utazásai i. m. 258.

¹²⁵ A Monarchia diplomáciája hallgatólagosan is elismerte a Balkánt magyar érdekszférának a Boszniát is igazgató közös pénzügyminiszteri posztra kinevezett magyar származású politikusok révén. Így gyakran hivatalosan is két külpolitikai központ létezett.

¹²⁶ Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár születése. Világtörténet 7. (2017) 467.

hatására Horváth Ödön,¹²⁷ s szolgált levelezőként Németh Józseffel (Szerbia) együtt, s egy máig jól használható gazdasági leírást hagyott az utókorra.¹²⁸ Albánia a Monarchia behatolásának egyik fő terepe lett a századforduló után, így nem meglepő, hogy Báró Nopcsa Ferenc albániai utazásairól¹²⁹ a legújabb történeti kutatások ugyancsak bizonyították: a világhírű magyar utazó kapcsolatban állt Conrad vezérkari főnökkel, továbbá Thallóczy Lajoshoz is kötődött (naplójában „tanítványának” nevezte Nopcsát).¹³⁰ Strausz Adolf, a Keleti Kereskedelmi Akadémia (KKA) későbbi tanára ekkor még katonaként járta be a Balkánt,¹³¹ aligha a hadsereg anyagi támogatása nélkül (Bosznia-Hercegovina okkupációja után Koburg Ferdinánd tisztvárosa, később tanácsadója Szófiában). A kezdeti, Boszniához szorosan kötődő deskriptív kísérletei után¹³² az 1888-as, a Monarchia gazdasági behatolását célzó balkáni szintézise minőségi ugrást jelentett. A Budapest–Belgrád–Szaloniki-vasútvonal küszöbön álló átadása¹³³ ugyanis a félszigetre irányította a figyelmet, így 1885-ben állami dotációval egy hattagú csoport (országgyűlési képviselő, geológus, mérnök, régész, nagykereskedő és Strausz) indult el a balkáni országok tudományos kutatására. Ennek eredménye volt számos publikáció.¹³⁴ Szerényi (Stern)

¹²⁷ *Horváth Ödön*: Albánia. Bp. 1902.; *Uő*: Albánia. Budapesti Szemle 111. kötet (1902) 307–309. sz. 1–30.

¹²⁸ *Németh József*: Ó-szerbia és szerb-Macedónia közgazdasági leírása. Bp. 1916.; *Németh József*: Szerbia egyetemes leírása. Bp. 1918.

¹²⁹ Nopcsa szerint az albán gyáripár fejlesztéséhez (1914-ben egyetlen bánya működött a térségben) az erdők (ekkor még) elégségesek, a terület vízenergia szempontjából kifejezetten kedvező adottságokkal bír, de mezőgazdasági szempontból a terület nem önellátó, importra szorul, és kikötői alkalmatlanok kereskedelemre. Kevés téves megállapítása közül talán az albán érckészletek alábecslése érdemel szót, méntésére szolgáljon, hogy a dél-albániai lelőhelyeken nem járt. Ugyanakkor társadalomföldrajzi megfigyelései igen pontosak. *Nopcsa Ferenc*: A legsötétebb Európa. Bp. 1911. 55–58.

¹³⁰ *Pollmann Ferenc*: Nopcsa Ferenc. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Szijj Jolán – Ravasz István. Bp. 2000. 502.

¹³¹ Tudását és kapcsolatrendszerét még 1916-ban is hasznosította, mikor diverzánsakciót hajtott végre a szerbek ellen.

¹³² *Strausz Adolf*: Bosznia története és néprajzi leírása. Bosnyák Föld és népe I. Bp. 1881., II. Bp. 1883.

¹³³ 1878-ban a szerbek a területgyarapodásért cserébe nyugati kölcsönből kötelesek voltak vasútvonalat építeni a Monarchia és Törökország között. A Monarchia azonban nem tudott élni a kedvező lehetőséggel: először a déli szakasz készült ugyanis el, a századfordulón a szerb–osztrák–magyar viszony eléggé megromlott, s 1906-ban a vámháború során a szerbek lezárták a vasutat. Ennek köszönhető a sok diplomáciai csatározáshoz vezető, novipazári szandzsákon keresztül vezetendő Uvac-Mitrovica és az Adria albán parti alternatíva megszületése.

¹³⁴ *Ábrahám B.*: A Balkán képe i. m. 51., *Keleti Károly*: A Balkán-félsziget némely országai i. m., *Asbóth János*: Bosznia és Hercegovina. Bp. 1887., továbbá *Strausz Adolf*: A Balkán félsziget: Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Bp. 1888. című művének előszava és *Réthy D.*: Magyarország a Balkán picaian i. m. is e „hullám” eredménye.

József későbbi iparügyi miniszter is ekkoriban járt a Balkánon, s lett a keleti behatolás egyik exponense.¹³⁵

A feladat, a Balkán „kereskedelmi okkupálása” és kulturálása sokoldalú megközelítést igényelt már a kortársak szerint is.¹³⁶ A terület feltérképezése-monitorozása mellett a pénzsűkében lévő ország a szellemi tőke fejlesztése és kulturális offenzíva révén kívánta ledolgozni a hátrányt,¹³⁷ s erősíteni pozícióit. A boszniai katolikus papok képzését a horvátországi Diakovárból Esztergomba helyezték át már 1876-ban.¹³⁸ Ide tartozik Thallóczy részéről a balkáni nacionalizmusok felszítása,¹³⁹ illetve mederbe terelése érdekében (albán történelemtanítás,¹⁴⁰ a bogumilok és a bosnyák mohamedánok között vont történelmi párhuzam,¹⁴¹ a dalmáciai iratanyag gyűjtése-kiadása) kifejtett munkássága.¹⁴² 1889-es szerbiai látogatása során kikristályosuló koncepciója összhangban volt a Monarchia politikai törekvéseivel (de a magyar érdekekkel is).¹⁴³ A magyar közgondolkodásnak megfelelően Thallóczy a történelmi jogra való hivatkozást erőltette,¹⁴⁴ Dalmácia aktuálpolitikai helyzete és történelmi szerepe között pedig párhuzamot vont.¹⁴⁵

1889 után a keleti gazdasági behatolás egyik újabb kulcsszervezete (de ekkor még nem ideológusa) a századforduló után kétségtelenül az 1892-ben alapított, a György Endre és Thallóczy által annyira hiányolt Keleti Kereskedelmi Tanfolyam, illetve utóda a Keleti Kereskedelmi Akadémia volt (1899–1920). Célja eredetileg a

¹³⁵ S lett a turanisták, majd a Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Társaság számára megkerülhetetlen. Lásd *Sassi Nagy L.*: A Magyar–török i. m.

¹³⁶ *Weisz Bertold*: Kereskedelmi hódítások. *Nemzetgazdasági Szemle* 10. (1886) 133–157., itt: 150.

¹³⁷ *Csaplár-Degovics K.*: Az első magyar–albán i. m. 467.

¹³⁸ *Szathmáry Gy.*: Bosnyákország i. m. 88.

¹³⁹ Egyik első útján Thallóczy fellázított néhány albán törzset. Lásd *Engelbert Deusch*: Der Aufstand in der Malesia e Mbishkodres von 1883 und das Verhältnis der albanischen Katholiken zu Österreich–Ungarn. *Südost-Forschungen* 63–64. (2004–2005) 261–301.

¹⁴⁰ *Krisztián Csaplár-Degovics*: Ludwig von Thallóczy und die Albanologie: Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg. Dževad Juzbašić – Imre Ress. Sarajevo–Bp. 2010. 141–163.; *Uő*: Lajos von Thallóczy und die Historiographie Albanien. *Südost-Forschungen* 68. (2009) 205–246.

¹⁴¹ *Ludwig von Thallóczy*: Beiträge zur Kenntnis de Bogumilenlehre. *Wiss. Mitt. Bosnia-Herzegowina* III. Wien 1895.

¹⁴² Részben a tartományra vonatkozó magyar igények legitimálása céljából.

¹⁴³ A vasút elkészülte után 1889-ben, a rigómezei csata 500. évfordulója alkalmából a Monarchia új szövetségi szerződést kötött Szerbiával, s hogy boszniai igényeit csökkentse, dél felé ajánlott kompenzációt. A rigómezei csata nemzeti mítoszszá alakítása, és Spiridon Gopčević szerbeknek kedvező balkáni etnikai térképe is e koncepcióba illeszkedik. Lásd *Harald Heppner*: Serbien im Jahre 1889 nach einem Bericht Ludwig von Thallóczy's. *Mitteilungen des Österreichisches Staatsarchiv* 41. (1990) 156–193. A később erősödő, csak részben magyar 'albán-lobbi' a behatolást a Nyugat-Balkánon propagálta mind a magyar, mind az osztrák érdekekkel összhangban.

¹⁴⁴ *Dubravko Lovrenović*: Ungarische-bosnische Beziehungen und die Religionsgeschichte des Mittelalterlichen Bosnien im Werk von Lajos Thallóczy. In: Lajos Thallóczy i. m. 37.

¹⁴⁵ „Dalmatien war damals für Ungarn, was es heute für Mitteleuropa ist.” *Ljudevit Thallóczy*: Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527. Zagreb 1916. 28.

nem gimnáziumi érettségivel rendelkező tehetséges fiatalok felsőfokú kereskedelmi képzésének biztosítása volt (a konzuli akadémia eleve csak gimnáziumi érettségit tett személyt vett fel), másfelől az, hogy – mivel a konzuli akadémia egyben le is fedte-fölözte a nyugati posztokat¹⁴⁶ – a „keleti nyitás” szellemében őket is pozíciókba helyezze a konzulátusok kereskedelmi kirendeltségein, a magyar gazdasági érdekeket képviselendő. Ide köthető a párhuzamos intézmény, a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum, mely elemezte a balkáni városok gazdasági szerepét, állapotát, lehetőségeit és levelezőket is küldött ki a Balkán-háborúk utáni magyar kereskedelmi behatolás elősegítésére, melyre a Szófia-Haszkovó-Gümüldzsina vasút és Porto Lagosz kikötő kiépítésének reménye jogosította fel.¹⁴⁷

A KKA feladatát a világháborúig felvállalta, diákjai feladata „a hivatottság: keleti térfoglalásunk megvalósítása, miénk a kötelesség: az ehhez szükségesnek mutatkozó ismeretek nyújtása”.¹⁴⁸ Az intézet tanáraként Strausz kezdetben még elutasította a területi imperializmust, s csak a gazdasági behatolás mellett tette le voksát, de annak eszközüül – a magyar gazdaság teljesítőképességét ismerve – reálistan a kulturális offenzívát jelölte meg.¹⁴⁹ „Súlyos küzdelmet folytatunk. Nyelvünket, ősi jogainkat [!] még saját határainkon belül sem tudjuk érvényesíteni. Távolabb esünk ma, mint voltunk a céltől, hogy hazánk legyen a Balkán-országok politikai és szellemi vezetője [...] nem a politikai imperiálizmust kívánom, nem azt a hatalmi befolyást, melyet királyaink tűztek ki, hanem gazdasági imperiálizmust. [...] Nem területi hódítás legyen imperiálisztikus politikánk célja, hanem *szellemi kultúránk révén a gazdasági terjeszkedés*”.¹⁵⁰

A földrajzi gondolat (a Duna-medence természetföldrajzi egység), valamint a germánság és szlávtság közé ékelődött nép koncepciója, a keleti rokonság (turanizmus) eszméje¹⁵¹ annak minden előnyével és hátrányával a KKA világába is beszivárgott, interakció tehát bizonyíthatóan volt a politikai földrajz és a közgazdaságtudomány világa között: „Magyarország földrajzi helyzeténél fogva arra is hivatva van, hogy hatalmas német szövetségünk kereskedelmét közvetítse a kelettel”¹⁵² – írja az akadémia felügyelőbizottságának elnöke 1916-ban, s soraiban tulajdonképpen Kállay parafrázisát olvashatjuk „á la Berlin”, azaz (s erre Strausz Adolf

¹⁴⁶ Részletesen lásd *Szögi László – Zsidi Vilmos: Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia Történetéből (1892–1919)*. (A Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárának kiadványai 12.) Bp. 2007.

¹⁴⁷ Balkáni piacok a háború után. Gazdasági ismertető XVII–XX. füzet. Gümüldzsina, Drinápoly, Dedeagacs, Xanthi. (Az M. Kir. Kereskedelmi Múzeum kiadványa) Bp. 1914.

¹⁴⁸ *Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről*. In: Bulgária és Törökország i. m. VII.

¹⁴⁹ 1917-ben azonban már a Morava és a Vardar összekötését vizionálta egy csatornával a szaloniki kijutás érdekében. A világháborús sikerek felülírták a korábbi koncepciókat.

¹⁵⁰ *Strausz Adolf: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány*. Bp. 1913. XI–XII.

¹⁵¹ *Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről*. In: Bulgária és Törökország i. m. V., VII.

¹⁵² *Nagy Ferenc: Előszó*. In: Bulgária és Magyarország i. m.

Mitteleuropa-koncepció jegyében íródott 1917-es két kötete is tanúbizonyság),¹⁵³ a KKA ekkorra már messze meghaladta a Monarchián belül történő gazdasági érdekérvényesítés gondolatkörét is.

Kállayt és a birodalmi együttműködést érő kritikák

Az ideológiai és koncepcionális változás okai összetettek. A századfordulón Kállayt több oldalról támadások érték, halála után az egyébként sem átütő erejű balkáni kutatás/behatólás megrekedt. Különösen igaz ez, ha – az itt nem elemzett – 1908–1916 közötti periódussal vetjük össze.

Kétségtelen, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a magyar balkáni modernizáció stratégiai célja idealizáltan politikai-társadalmi irányultságú, az európai-zált alkotmányos parlamentáris nemzetállamiság megteremtése a félszigeten – burkolt belpolitikai célzattal: a hazai nemzetiségek lojalitásának biztosítására.

A közvetlen utókor (a polgári radikális, a '48-as és a konzervatív ellenzék is) viszont főként *imperialistának* tekintette Kállay politikáját.¹⁵⁴ A konzervatív bosnyák arisztokrácia pénzétől feltüzelt magyar függetlenségi ellenzék és a sajtó Kállay politikáját „birodalminak” titulálta, mely a magyarság érdekeire való hivatkozással valójában magyar érdekek ellenében cselekszik, s számon kérte az eddigi összegek felhasználását. A humanisztikus érvvel szemben a gazdasági hasznosságot közép-pontba állító,¹⁵⁵ a delegációk szintjén is megjelenő támadások szimptomatikusak, jelzik a változó retorikát és a mögötte lévő igényt is: „Áttérve magára Bosznia közigazgatására, ezt csak egy szóval jellemezhetném: ezek tarthatatlan állapotok. A régi, elavult, igazi *osztrák gyarmatpolitikát* űzik ott. Gyarmatpolitikát űznek, de ennek csak a rossz oldalát érvényesítik. A jó oldalát, a melyből az anyaországoknak hasznuk lenne, egészen szem elől tévesztik.”¹⁵⁶ A vádak mögött a magyar gazdaság Ausztriához képest Boszniában egyáltalán nem javuló teljesítménye állt. A valóságban a magyar fél eredménytelensége leginkább elhibázott (agrárius köröknek kedvező) tarifapolitikájának köszönhető.¹⁵⁷ A parlamenti (Visontai Soma) és delegációs támadások összütébe került közös pénzügyminiszter megbuktatásának kivédésére Thallóczy íratta meg a szükséges újságcikket, illetve a

¹⁵³ *Adolf Strausz*: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917. és *Uő*: Das Osmanische Reich. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917.

¹⁵⁴ „Balkánpolitikánk, amíg Kállay élt [...] tervszerű imperialista politika volt. Abból indult ki, hogy míg egyrészt Törökország már nem maradhat fenn sokáig és a monarchiának egy kis hatalomgyarapodás [...] nem ártana.” *Boross László*: A Habsburg Monarchia. Huszadik Század 15. (1914) 1. sz. 166.

¹⁵⁵ Mint láttuk, ezt már 1877-ben is számon kérte az ellenzék.

¹⁵⁶ A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött, s ő felsége által 1902. máj. 26-ára Budapestre összehívott bizottság naplója. Bp. 1902. Rakovszky István hozzászólása, 107.

¹⁵⁷ *Kállay Béni*: A mohamedánság helyzete Boszniában i. m.

két évtizedes bosnyák politikát igazoló *A mohamedánság helyzete Boszniában* című írást. A Kállay és Thallóczy inspirálta (és a későbbiekben politikai alapvetésként kezelt) újságcikkekben az eredeti célokat retrospektíven újradefiniálva, a korszellemhez igazítva (a támadások kivédése érdekében) már a következőket olvashatjuk: „ez uton a magyar imperiális politika most visszamehet a Keletre s leviheti oda a monarchia nagy érdekeit és civilizatorius erejét. A Habsburgok koronája új fényt, a monarchia nagy gazdasági politikája új területet kap.”¹⁵⁸ Tehát Bosznia megszerzése nem a duális állam, hanem egyértelműen Magyarország politikai célkitűzéseinek manifesztációja, a cél immár nem a nyugati világkereskedelmi rendszerbe való integráció és ennek révén a magyar gazdaság életre keltése (és ily módon az osztrák birodalomfélhez mért lemaradásának csökkentése), hanem a Kelet felé irányuló offenzív és „magyar” birodalmi politika. A támadások hatására tehát a továbbra is birodalmi koncepcióban gondolkozó elit rugalmasan reagált.

A balkáni gazdasági behatolást a *Huszádik Század* című lap köré csoportosuló polgári radikálisok és szociáldemokraták is támadták. A néppárti Rakovszkyval ellentétben Gratz egyszerre védi (a cél jó és nemes) és támadja (az eszközök elhibáztak) Kállay politikáját. „A ki a bosnyák okkupáció eredményét igazán meg akarja ismerni, annak voltaképpen nem Bécs vagy Budapest felől, egy művelt országból, kell odamennie, hanem Macedóniából vagy Albániából, – csak akkor fog szemébe tűnni, mily haladást tett az az elhanyagolt török provincia. [...] Más balkánállamokban, melyek a török járom alól felszabadultak, a mohamedán elem tömegesen kivándorolt, a nélkül, hogy ezzel valaki törődött volna. [...] Ausztria-Magyarországnak, mely azt a feladatot vállalta magára, hogy Bosznia népeinek egyenjogúságot adjon, nem volt szabad ugyanazon hibába esnie és az egyik elem kizárólagos uralma helyébe a másik elem kizárólagos uralmát léptetnie. [...] Kállay bosnyák politikájának alaptévedése az volt, hogy Boszniát *nem valami gyarmatfélének* tekintette.”¹⁵⁹

Alig tíz évvel később ugyancsak a *Huszádik Század* lapjain Rubin László viszont egészen másképp értelmezte a Monarchia felsőbbrendűségéből táplálkozó, tudományos érveléssel is alátámasztott küldetésűt, s elutasította Magyarország offenzív balkáni szerepvállalásának a földrajztudóssá avanzsáló nagyvállalkozó, Havass Rezső, vagy a lapkiadó Hoitsy Pál által megfogalmazott – s lassan kül- és gazdaságpolitikai doktrínává emelkedő – geopolitikai és természetföldrajzi érvelést használó módozatát. Rubin a világháborús Albánia-politikáról

¹⁵⁸ Andrássy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1–2. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 227.

¹⁵⁹ Gratz G.: Bosznia Kállay halála korában. *Huszádik Század* 5. (1904) 1. sz. 374., 377. Az utókor szerint Kállay (nyugati hatásra) evolúciós eszközökkel próbálta beilleszteni az alapvetően tradicionális társadalmat az európai civilizáció kereteibe – ami nem mindig kecsgetet sikerrel, mint ezt a jelenkori példák is mutatják.

szarkasztikusan írja: „Gyarmatot akartunk alapítani. Már-már teljesültnek láttuk nagyzási hóbortunkat. A kapkodás, ügyetlenkedés, erőszaktevés és elvtelenség művét e sorok írója közlőre figyelhetette [...]. A bürokratizmus meghonosítása volt e legfőbb feladat. Az új államnak a bürokratizmusban kellett testet öltetni. Albánia csakhamar annyi katonai hivatallal népesült be, hogy minden száz birkára egy császári és királyi tiszt jutott. A közigazgatás legfelsőbb foka azonnal kiépült. Úgy lett, hogy Szkutariba beültettek többszáz tisztet, akik eszméket termeltek és aktákat szaporítottak. Látni lehetett őket a városban sietve, hónuk alatt terveket hordoztak, mindmegannyi »Albanienkenner«, akik tegnap jöttek nyugotról, hogy holnapra a keleti kérdést megoldják. [...] Az akták világa következett be abban az országban, amelyben senki sem tudott írni-olvasni.”¹⁶⁰

Valami történt tehát, ha ugyanaz az ellenzéki oldal tíz év távlatából eltérően értelmezte a birodalmi politikát. Az Albániában *ekkor* alkalmazott politika teljesen eltért a bosnyáktól, de a Thallóczy által javasolt kulturális fölényt kiaknázó behatolási módtól¹⁶¹ vagy Szegh Dezső 1913-as gazdasági elképzeléseitől is.¹⁶² Itt is előkerül a *gyarmatosítás* kifejezés (negatív konnotációval), mely Bosznia kapcsán előfordult már a néppárti Rakovszky Istvánnál is.¹⁶³

A századforduló után egy új – immár nem Bosznia vagy a Monarchia, hanem Magyarország gazdasági érdekeit előtérbe helyező –, agresszív retorika jelentkezett. Strausz Adolf megfogalmazásában Boszniáért magyar–osztrák gazdasági versenyfutás folyik, ennek ellenére a magyar parlament és a sajtó nem törődik Boszniával (1913), noha az osztrák tőke már felfedezte a lehetőséget. Ausztria „mintha máris a tulajdon gyarmatjának¹⁶⁴ tekintené Boszniát, melyet nekünk nemhogy átengedni szándékoznék valamikor, hanem iparkodik megnehezíteni jogainknak érvényesülését.”¹⁶⁵ „Mily könnyen megmenthetnők nemzetünknek e vándormadarakat [az Amerikába kivándorolt magyar állampolgárokat]. [...] Legjobban és legolcsóbban e paraszt telepésekkel hódíthatnánk is meg Bosznia-Hercegovinát a magyar gazdasági érdekek és törekvések számára.”¹⁶⁶ A „Siedlungskolonisation” deklarálása ugyan új szintet jelent, de az ötlet

¹⁶⁰ Rubin László: Albánia állammá alakulása. Huszadik Század 20. (1919) 3. sz. 140–141.

¹⁶¹ Elméletének lényege Kállay *eredeti* bosnyák koncepciójának implementálása volt: a vallásilag megosztott térségben a közös nyelv alapján nyelvi nemzet megteremtésére tett kísérletet. Mivel Boszniával ellentétben, az itt élő entitások számára nem jelentkeztek centrifugális erőként, vonzó tényezőként a szomszédos miniállamok (Szerbia, Horvátország), mint Bosznia esetében, a koncepció máig is sikeresnek tekinthető.

¹⁶² Szegh Dezső: Gazdasági feladataink Albániában. Közgazdasági Szemle 37. (1913) 779–792.

¹⁶³ Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. i. m. 373. „gyarmatosítási politika”

¹⁶⁴ Itt is ugyanaz a szóhasználat.

¹⁶⁵ Strausz A.: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom i. m. 3–4.

¹⁶⁶ Uo. 25.

ugyancsak jelentkezik már Kállaynál is,¹⁶⁷ másfelől a gyarmatosítás „röghözkötöttsége” arra is rávilágít, hogy Keleti Károly 1885-ös statisztikája óta nem sokat javult sem a magyar ipar versenyképessége, sem a térség vásárlóereje.

A történettudomány sokáig vitatta, hogy a Monarchia külpolitikája gyarmatosító jellegű lett volna,¹⁶⁸ de a fenti eszmefuttatások és a gyarmat szó többszöri (1913 előtti) előfordulása is megerősíti ennek valószínűségét.¹⁶⁹ Az expanzionista célok a köztudatba valóban csak a századforduló után kerültek be, noha Andrássy korábban a „Drang nach Salonika-ra” tett már utalást 1878 előtt is.¹⁷⁰ De mennyivel másképp hangzott a *magyar* expanzió, mint a *birodalmi*, hiszen az előzővel az „ellenzék” egy részét a dualizmushoz továbbra is hű csoportok le tudták szerelni!

Az is tény, hogy nem csak az 1905–1910 közötti belpolitikai fordulatok okozták e változást. A Monarchia eredeti Balkán-politikája (a *Huszadik Század* köre szerint) Kállay halálával egyidőben – részben a külső körülmények megváltozása miatt – összeomlott,¹⁷¹ miközben a német jelenlét (Szerbiában is) egyre erősebb lett, s ez is az önálló fellépésre ösztönözte a magyarokat. „Kállay [...] alatt a balkánpolitika a monarchia közvéleménye számára a monarchia közgazdasági fejletlensége miatt még nem volt életbevágóan aktuális [...], az osztrák–magyar *ipar* intenzív imperiálista érdekeltsége még hiányzott, így a Kállay által elfoglalt pozíciókra nem jött utána senki.”¹⁷² Ez utólag elszalasztott lehetőségek bizonyult sokak szemében, az alkalmazott politikát pedig hibásnak tartották. A disznóháború előtt „Szerbia közgazdaságilag egy gyarmat elbánásában részesült. [...] Szerbia oly kevéssé élvezte volt a Monarchia által képviselt közgazdasági előnyöket, hogy elvesztésüket alig érezte.”¹⁷³ „Nem Kállay volt az oka ennek a póruljárt rablógazdaságnak, de megakadályozni ő se tudta, hogy a protekcionizmus emlőjén nagyranőtt bécspesti bankérdekeltség rá ne vesse magát az új érdekszférára a maga módja szerint. *Inkább protekcióra, mint expanzióra törekedvén*, a Balkánnal

¹⁶⁷ „Továbbá szükségesnek látnám, hogy a Duna mentében magyarok telepíttessenek le, elválasztandó a mi szerbjeinket a túlsóktól.” MNL OL P 344, 33. k. 229. (891.) sz. bejegyzés, 1873. jan. 31. Idézi *Dán K.*: Kállay Béni i. m. 239. Ezzel szemben Beksics Gusztáv és Grünwald Béla telepítéspolitikája a belső perifériát célozta meg. Lásd még a jogászokat *Királyfi Árpád*: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Bp. 1908. 7.

¹⁶⁸ Tudniillik különbséget kell tenni a gazdasági imperializmus (gazdasági alávetés) és területi imperializmus (hódítás) között. Az itt idézett szerzők jelentős része 1914 előtt csak az előbbit tartotta szükségesnek.

¹⁶⁹ Az imperializmus még nem, hiszen annak „puha” formái nem igényelték a területszerzést (gazdasági és kulturális imperializmus).

¹⁷⁰ *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája. Bp. 1982. 62.

¹⁷¹ Az abbáziai antant bukása, az 1902-es orosz–bolgár katonai egyezmény, az 1903-as oroszbarát szerb politikai fordulat, az 1904-es szerb–bolgár vámunió terve és a törökellenes szövetség, majd az 1906-os vámháború.

¹⁷² *Boross L.*: A Habsburg Monarchia i. m. 168–170.

¹⁷³ Uo. 168.

kenyerezte le az agráriusokat.¹⁷⁴ A vád tehát az, hogy tényleges balkáni gazdaságfejlesztés/behatalás helyett a politikai elit a nagyhatalmi státuszt aszimmetrikus gazdasági szerződések kikényszerítésére használta fel. A torzult piaci viszonyok így nem a magyar gazdaság valós erejét tükrözték. A valóság az – fejt ki Szegh Dezső közgazdász 1908 elején –, hogy a megelőző 10 évben Szerbia kivitele állandóan emelkedett, a magyar stagnált (1883-ban 12 millió, 1900 után 15 millió). Behozatalunk Szerbiából 50 millió korona, míg kivitelünk 15 millió. Szerbia kivitele szinte teljesen Magyarországot célozza meg, a magyar behozatal teljes egészében agrártermék, azaz a hazai termelés riválisa. Ausztriába viszont alig megy valami Szerbiából, miközben az osztrák export (mely zömmel iparcikk), 20 millió korona felett van. Ausztria tehát pozitív szaldóval bír, mi deficitesek vagyunk.¹⁷⁵ Iparcikkeinket nem tudtuk elhelyezni a Balkánon, noha 10 év alatt 200 millió koronával emelkedett az ipari termelésünk.¹⁷⁶

A századforduló előtt a magyar politikai és gazdasági elit nem tévesztette szem elől, hogy a magyar gazdasági pozíciókat alapvetően a Monarchia közös piaci rendszerén belül kell megvédeni. Ekkor a magyar birodalmi gondolat nem feszegette az osztrák–magyar kiegyezés rendszerét, mert ez a kompromisszum jelentette a legnagyobb védelmet Oroszországgal és a nemzetiségekkel szemben.¹⁷⁷ Az alkalmazott politika egyre inkább párhuzamos fejlesztéseken alapult.¹⁷⁸ Nehézséget az jelentett, hogy oly módon kellett (volna) mindkét versengő fél (olykor szembemenő) érdekeit kielégíteni, hogy ezek hatása ne kioltsa, hanem erősítse a Monarchia teljesítményét. Az 1903–1908 közötti általános balkáni politikai-gazdasági fordulat miatt új politikára volt szükség, mely immár a tágabb értelemben vett „magyar” gazdaság érdekeit (is) szolgálja (bármilyen nehezen is körvonalazható ez).¹⁷⁹ 1908 után nyílt verseny lépett életbe,¹⁸⁰ miközben számos gazdasági koncepció létezett és ütközött.¹⁸¹

¹⁷⁴ Uo. 168–170. Ezen gazdaságpolitikát Szegh Dezső is elítélte.

¹⁷⁵ Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány. Bp. 1908. 16–17.

¹⁷⁶ Sasi Nagy L.: A Magyar–török i. m. 3–5.

¹⁷⁷ Csaplár-Degovics K.: Az első magyar–albán szótár i. m. 471.

¹⁷⁸ Nemcsak a kereskedelmi akadémiák, konzulátusok levelezői rendszere, kereskedelmi múzeumok voltak párhuzamosak, de Osztrák–Magyar Koloniális Társaságnak is volt magyar megfelelője, amelyben a Turáni Társaságot annak lehet tekinteni, állítja Csaplár-Degovics Krisztián.

¹⁷⁹ E retorikát előszeretettel használták a sokszor versenyhátrányukat kompenzálni így kívánó gazdasági érdekcsoportok is, melyek ugyan magyarországiak voltak, de az állam vagy nemzet érdekeivel azonosítani (sokszor partikuláris) érdekeiket – leegyszerűsítés.

¹⁸⁰ Boszniában csak olyan beruházásokat preferáltak, mely mindkét félnek érdeke volt, ha pedig nem, akkor a másik felet kompenzáció illette meg, vagy egyszerűen megakadályozták a projekt kivitelezését. Thallóczy említett emlékiratában (igaz, Kállay örököseként ő is kiállt a két birodalomfél együttműködésének szükségessége mellett) kortünetként írja, hogy „a legtöbb (ciszlajtán) kezdeményezés éle Magyarország ellen fordul. Egyáltalában újabb politikai fejlődésünk rákfenéje, hogy majdnem hit-elvvé vált, hogy az ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont.”

¹⁸¹ Ilyen az exportösztönző (ipari), a protekcionista-védővamos (agrár), a közlekedést fejlesztő. Ez utóbbiak között különbséget tehetünk cél (tőkekihelyezés, tranzitforgalom, piacszerzés) és irányok szerint is.

Ha az előrebocsátottak figyelembevételével olvassuk el Szegh Dezső – még az annexió előtt megfogalmazott – programadó írását,¹⁸² több változás is szembeötlő: a humanisztikus beavatkozás (modernizáció) a múlté, de a hatalmi biztonságpolitikai érvek is lesöpörtetnek az asztalról, s a kulturális export helyét is a nyers gazdasági érdek veszi át.¹⁸³ A magyar gazdaság hátrányára (nemcsak a hatalmakkal, hanem Ausztriával szemben is) Szerbián túl kitűnő példa a „belpiacnak tekinthető” Bosznia esete. (Bosznia elhanyagolása a tőkehiány mellett részben a trializmustól való félelemmel indokolható). Ha a forgalmat nézzük, akkor Bosznia Magyarországhoz kapcsolódik: a 13 millió métermázsás összforgalom 75%-a a magyar határon át érkezett. „Sajnos azonban [...] a saját kedvező forgalmi feltételeinket keleti relációkban más államok használják ki a maguk számára.”¹⁸⁴ Ugyanis eredet és érték szerint „Bosznia-Hercegovina összebevételéből valójában (109,185.000 korona) esik Magyarországra 34,962.000 korona, vagyis 32%, összkiviteléből (117,714.000 korona) 26,252.000 korona, vagyis 22%”, holott – mivel Bosznia kivitele jobbára nyersanyagokból kerül ki – „ezek feldolgozóra találhatnának Magyarországon is.”¹⁸⁵ A gabona, fazekasáru és cukor tekintetében Bosznia teljes igényét ki tudná elégíteni Magyarország, de az osztrák rivalizálás miatt csak 40% a részesedés ezen behozatali cikkekben is. Pedig a tartomány nemcsak piacként, de az Adriára való kijutás lehetősége miatt¹⁸⁶ kulcsfontosságú. „Arra, hogyha öntudatos politikát akarunk folytatni, melyen nemzeti erőinknek és gazdasági életünknek expansivitását biztosítani akarjuk, akkor a »Kelet« ütőerén kell tartani kezünket és [...] csöndes, de kitartó gazdasági munkával praedominanssá tegyük befolyásunkat.”¹⁸⁷

Szegh ellenszerként önálló közlekedéspolitikai koncepciót javasol (mint szintén mindenki), mely minden művének kulcsmomentuma (a Vukovár–Samac-satorna 500 km-re rövidítené meg a víziutat, a Samac–Doboj vasútvonal pedig Dalmáciába nyitna utat).¹⁸⁸ És e koncepcióval a változatos elemeket és eszméket

¹⁸² „Manapság többé kevésbé minden gazdasági kérdés, s a Balkán probléma elsősorban ez [...] amint a végső cél gazdasági, úgy az eszközök is minden hatalomnál azok [...] nézzük meg mennyire felelhet meg cél gyanánt nekünk a Balkán gazdaságilag.” Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon i. m. 9.

¹⁸³ Szegh D.: Magyarország a Balkánon i. m. 77. „Mert szép dolog a barátságos érzelem, amely kétségkívül mindkét félben megvan, de ez egymagában hatalmat nem ad. Hatalmat, nagyságot, erőt egy nemzetnek a gazdasági kultúra ad.”

¹⁸⁴ Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához. Közgazdasági Szemle 33. (1909) 830.

¹⁸⁵ Uo.

¹⁸⁶ Szegh szerint Fiume nem alkalmas e funkció ellátására gyenge vasúti kapcsolatai miatt.

¹⁸⁷ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk i. m. 827.

¹⁸⁸ Uo. 840.

tömörítő, erőre kapó turanista gondolat is egyetértett.¹⁸⁹ Ehhez azonban jelentős befektetésekre lett volna szükség.

Összegzés

Kállay koncepcióját legalább három (egymást csak részben átfedő) oldalról érte támadás Magyarországon. (1) A magyar politikusok egy része a magyar állam Kállay által javasolt indirekt, expanzió keretében megerősítését nem tartotta megtérülő befektetésnek: a magyar állam megerősödését egyrészt a belső kolonizáció végrehajtásától várta, másrészt (2) a magyar gazdaság balkáni jelenlétének korlátait is az elhibázott – szerintük valójában birodalmi és nem magyar politikai érdekeket előtérbe helyező – külpolitikára fogta. (A gazdaságpolitikát ért kritikák relevanciáját csökkenti, hogy bizonyíthatóan nem Kállay gazdaságpolitikája valósult meg.)¹⁹⁰ Az események menetéből pedig azt a következtetést vonták le, hogy (3) a Kállay-féle kisállami fejlődést propagáló (liberális?) gondolat is téves, mert ez mind a gazdasági, mind a homogén nemzetállamot célzó törekvéseket is gátolja, ezért e politika érdekeinek az Oszmán Birodalom fenntartása (status quo) jobban megfelel.¹⁹¹ A turkofília újbóli fellángolásával (és a „pánszláv veszély” megerősödésével) párhuzamosan kialakuló turáni gondolat¹⁹² előnye – félretéve tudományos és gazdasági realitásának kérdését, melyet vizsgálni nem célunk – kétségtelenül az volt, hogy egyesítette-összebékítette a különböző (csak részben átfedő) magyarországi irányzatokat (a régi törökbarát vonalat, illetve a balkáni kisállamok fejlődését pozitívan értelmező liberális elképzelést éppúgy, mint a gazdasági behatolás mikéntjére vonatkozó különféle koncepciókat).¹⁹³ A politikusokon és gazdasági szakértőkön kívül¹⁹⁴ a turanizmus a hazai

¹⁸⁹ A turanisták gazdasági behatolásra vonatkozó elképzelései (annak dogmatikus igenlésén túl) nem voltak koherensek: a belső telepítéspolitika mellett az önálló magyar vámtérület és az exportösztönző iparpolitika éppúgy része volt. Lásd *Farkas Ildikó: A turanizmus. Magyar Tudomány* 100. (1993) 860–868.

¹⁹⁰ Hanem a kisállami export korlátozásában érdekelt agrárköröké, mint ezt a Huszadik Század cikkei is bizonyítják.

¹⁹¹ A turkofil gondolat szóvivője, Erődi Béla például elutasította a nyelvi nemzet primátusát a Balkánon, szerinte a muszlim közösségek számára a vallás fontosabb összetartó kapocs (pánoszmán gondolat). Ebben a szellemben támadta Heinrich Kiepert (berlini kongresszuson használt) etnikai térképét is (vele együtt a rendezés alapjait), mely nyelvcentrikus volt, ezért szerinte torz képet ad. Lásd *Erődi Béla: Kartográfia. Földrajzi Közlemények* 4. (1876) 341–344.

¹⁹² Ez egybeesik az ifjú török hatalomátvétellel, mely érvelésük szerint a birodalom és a törökség vitalitását támasztotta alá. Érdekes módon a korábbi introvertáltságot feladta a turanista gondolat.

¹⁹³ Azaz a pénzügyi körök magánérdekeit az állami biztonságpolitikai szempontokkal, az egymással rivalizáló agrárius és iparpártoló politikát; a közlekedésfejlesztést, kereskedelmet, illetve tőkekihelyezést propagáló koncepciókat, a magyar érdeket a birodalmi érdekekkel.

¹⁹⁴ A Magyar Közgazdasági Társaság vezetői listájának élén az a Paikert Alajos állt (Chorin Ferencsel és Wickenburg Márkkal), aki a két világháború között a turanisták fő ideológusa lesz. Ugyanígy a

társadalom széles rétegeit is képes volt mobilizálni, ezáltal lehetővé vált a kolonialista gondolat elfogadtatása – mely mint láttuk nagy nehézségbe ütközött már Kállay idejében, s politikai megosztó tényezőként szerepelt. A turanizmus másik előnye, hogy a célterületen is volt recepciója, azaz alkalmas volt arra, hogy tömegek szimpátiáját elnyerve pozitívként tekintsen a magyar (esetleg osztrák–magyar) jelenlétre a térségben. Ez ugyanis az 1877–1908 közötti geo- és gazdaságpolitika mögül hiányzott,¹⁹⁵ az eredeti szituációra kidolgozott koncepció¹⁹⁶ Szerbia és Románia „átállásával” egyébként is értelmét veszítette.¹⁹⁷ Gyenge gazdaság esetében a behatolás kulturális térnyerés vagy hatalmi nyomás nélkül nem lehetett sikeres, mint ezt a tapasztalat bizonyította. 1908 után a turanizmus vált a magyar birodalmi gondolat közvetítőjévé, s szivárgott be mind a földrajzi, mind a gazdasági gondolkodásba.¹⁹⁸

FROM MODERNIZATION TO COLONISATION EFFORTS

Hungarian Travellers, Scientists and Economists on the Balkan Affairs
(from the 19th Century to the Annexation Crisis)

by Gábor Demeter

SUMMARY

The study aims to explore the development of Hungarian economic ideas with regard to the Balkans. In the early 19th century, such ideas were generally limited to criticism of the economic situation and the competitiveness of the Ottoman Empire. This passive relationship gave way to a more active approach after 1878. The parallel disintegration of the Ottoman Empire and the emergence of the industrial revolution in Hungary gave rise

Turán című folyóirat szerkesztőbizottságában (1913) a legnagyobb tudósok kaptak helyet (nem csak földrajzosok, akik a két világháború között meghatározó egyéniségek lettek). Lásd *Ablonczy Balázs*: Útkeresés – A Turáni Társaságban. *Rubicon* (2004) 2. sz. 12–14.

¹⁹⁵ Mint azt megvallja *Hegedűs Lóránt*: A magyarság jövője a háború után. Politikai tanulmány. 2. kiadás. Bp. 1916. 25.

¹⁹⁶ Magyarország, mint alkotmányos példa (horvát unionista párt), szemben a „birodalmi centralizációval”, a kisállami-kisnépi boldogulás elősegítője és pánorosz törekvésektől való védelmezője. (E koncepció csak az Erődi-féle turkofil vonal háttérbe szorulása után vált dominánssá.)

¹⁹⁷ Lásd Kállay megjegyzését a balkáni népek és magyarok „elidegenedéséről”, amely miatt szerinte már csak a birodalmi politika kínált lehetőséget a magyar érdekek érvényesítéséhez.

¹⁹⁸ A Kállayt követő generáció felismerte a veszélyeket, de tévesen ítélte meg a lehetőségeit, mikor úgy vélte, hogy a kulturális transzferen túl képes önállóan gazdasági és diplomáciai pozíciószerezésre, noha ez még a két birodalomfél együttműködése esetén is kérdéses lett volna. Az osztrákok kiiktatására azonban csak német segítséggel volt reális esély, ezt viszont nem mindenki támogatta, ráadásul a német–magyar kapcsolat még aszimmetrikusabb volt. A turáni „keletmánia” kettőssége, hogy a német koncepcióval mutatott feltűnő párhuzama egyaránt tükrözte a lemaradástól való félelmet (a német kooperáció elutasítása esetén) és a németekkel való kooperáció szükségességét.

to both claims and opportunities for more intensive economic engagement in the region. While the Hungarian economy suffered from a lack of markets, raw material and capital, it had to face the competition posed not only by the nascent small states and the great powers, but also by the Cisleithanian parts of the Habsburg Monarchy. The study thus aims to trace the changes that took place during economic expansion-related indoctrination and to examine the suitability of the existing institutional toolkit in a situation of restricted financial opportunities, as well as to describe the various representatives of an economic policy that advocated for the acquisition of markets and raw materials (politicians, financial managers, scientists, publicists) and their relational networks through an analysis of their publicistic activities.